

ОКСАНА КОБЕЛЕЦЬКА

ІРИНА САВЧЕНКО

**ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА:**
Литовська доба та доба Ренесансу

Посібник для студентів-філологів

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

**ОКСАНА КОБЕЛЕЦЬКА
ІРИНА САВЧЕНКО**

ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА:

Литовська доба та доба Ренесансу

Посібник для студентів-філологів

Київ – 2015

УДК 821.161.2'01(091)(075.8)
ББК 83.3 (4=411.4) 4я73
К 55

Кобелецька О., Савченко І. Давня українська література:
Литовська доба та доба Ренесансу: Навчальний посібник:
Вид. 2-е, перероблене і доповнене. – К.: НПУ імені
М.П. Драгоманова, 2015. – 87 с.

Для студентів-філологів

Рецензенти: В.І.Сулима, старший науковий співробітник Інституту
літератури НАН України імені Т.Шевченка, кандидат
філологічних наук; І.В.Григоренко, доцент кафедри
української літератури
НПУ імені М.П.Драгоманова, кандидат
філологічних наук.

Рекомендовано Вченою радою Інституту української філології та
літературної творчості імені А.Малишка
НПУ імені М.П.Драгоманова
(протокол № 2 від 21 жовтня 2015 р.)

ЛИТОВСЬКА ДОБА	4
I. Історико-суспільні умови розвитку літератури періоду.....	4
II. Український літературний процес доби Пізнього Середньовіччя	12
II. 1. Другий південнослов'янський вплив	15
II. 2. Оригінальне письменство II половини XIV – I половини XVI ст.....	20
УКРАЇНСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС ДОБИ РЕНЕСАНСУ	34
Додаток СЛОВНИК-КОМЕНТАТОР ДО ПОЕМИ С.КЛЕНОВИЧА «РОКСОЛАНІЯ»	66
ЛІТЕРАТУРА	83

ЛИТОВСЬКА ДОБА

I. Історико-суспільні умови розвитку літератури періоду

Суспільно-історичні та культурні умови розвитку давньої української літератури Литовської доби були дуже складними та неоднорідними за своїм характером і значимістю. З точки зору історичного цей період складається із двох часових проміжків, перший із яких охоплює часи від кінця XIII до середини XV століть.

Ще на початку XIII ст. внаслідок посилення процесу роздробленості давньоруські князівства набували все більшої економічної і політичної незалежності та формально залишалися пов'язаними лише релігійними та загальнокультурними традиціями. Максимально ослаблена Київська Русь зрештою стає об'єктом експансії войовничих сусідів. У першій половині XIII ст. її землі плюндрують татаро-монгольські орди¹, які вперше з'явилися біля руських кордонів на поч. 20-х рр.

У 1239 році, спустошивши землі Північно-Східної Русі, кочівники захопили Переяслав, Чернігів, майже весь Кримський півострів, а у 1240 році під натиском Батиевої орди впав «стольний град» Київ, у якому після штурму із 50 тисяч мешканців живими лишилося лише 2 тисячі. Протягом двох наступних років вогнем та мечем прокотилися війська завойовників Волиню, Галичиною, вторглися до Польщі, Угорщини, Чехії та Словачії.

Відкотившись 1242 року на відпочинок в низини Волги, Батий засновує нову державу - Золоту Орду². І хоч землі нещодавно могутньої східнослов'янської держави безпосередньо не входили до складу Орди, але на довгий

¹ Термін «татаро-монголи» - книжного походження. Реальні набіги на Русь здійснювала степова орда, до складу якої входили представники різних етносів. Монголи були воєнно-політичною основою цього формування, а термін «татари» в добу Середньовіччя вживався для означення всіх кочових племен Великого Степу.

² Золта Орда – татарська держава, яка виникла у XIII ст. на території Середньої Азії та Східної Європи внаслідок завойовницьких походів хана Батия. Столиця на р. Волзі – Сарай-Бату, поблизу сучасного м. Астрахань. Золота Орда за часів свого існування охоплювала східний Сибір від р. Об, більшу частину Середньої Азії, територію Східної Європи до Дніпра. Своє існування як цілісна держава припинила на початку XVI ст.

час вони опинилися в повній політичній та й економічній залежності від неї. Найдовше протрималося Галицько-Волинське князівство³ – Карпатська Русь, але надалі і його чекала багатолітня втрата незалежності.

З початку XIV ст. території колишньої Київської Русі (насамперед центральні та південно-західні її частини) стають об'єктом експансії литовських і польських феодалів. У той час, коли поступово припиняла своє існування руська Княжа доба, поряд між Німаном і Західною Двіною, формується й міцніше нове князівство – Литовське. Князь Міндовг (1230-1263), об'єднавши войовничі язичницькі племена литовців, дав рішучу відсіч Тевтонському Ордену німецьких рицарів, що сильно зміцнило позиції Литви. Надалі, за часи правління князя Гедеміна (1316-1341) литовська знать починає прибирати до рук західноруські землі. У 1320 р. війська Гедеміна захоплюють Володимир-Волинський та Луцьк. Місцеві бояри визнають його за правителя. Внаслідок воєнного походу 1320 р. до литовського князівства приєднаний Київ, а року 1340 – Галич.

Наступник Гедеміна Ольгерд (1345-1377) оголошує Литву спадкоємицею руських земель («Вся Русь просто повинна належати литовцям»). Слід зазначити, що Литовське князівство в ці часи здійснює ряд успішних походів проти Золотої Орди. Влітку 1363 р. литовське військо, до якого приєдналися дружини української та білоруської знаті, на березі річки Сині води на Поділлі завдає ординцям нищівного удару.

Отже, з одного боку завоювання територій колишньої Київської Русі привели в кінці XIV ст. до звільнення наших земель з-під влади Орди, з другого – литовські феодали поступово інкорпорували Київщину, Переяславщину, Чернігівщину, Сіверщину. Києворуські землі склали тепер 9/10 площі литовської держави, яка офіційно іменувалась Великим князівством Литовським, Руським і Жемайтійським. Загалом Русь ще на певний час зберегла попередню систему правління, але під владою Гедеміновичів, яким удільні князі присягали на вірність, платили данину тощо.

³ Галицько-Волинське князівство – назва держави, утвореної у 1199 р. внаслідок об'єднання Волинським князем Романом Мстиславовичем Галицького та Волинського князівств.

Специфічною ознакою литовської експансії було те, що литовські правителі не нав'язували місцевим мешканцям свої звичаї, обряди, вірування, послуговуючись принципом: «Старого не міняємо, а нового не заводимо». Багато руських феодалів зберегли свої володіння, а чимало литовських навіть приймали православне хрещення. Не втратили автономії землі Київщини, Поділля, Чернігово-Сіверщини.

Засвоюючи політично-адміністративний, правовий, воєнний досвід Київської Русі, Литва перебувала і під значним впливом могутньої культури русичів. Її адміністрація користувалася «руською мовою». «Руська мова» (давня українська) ще довгі часи залишалася офіційною державною мовою Великого князівства. Нею укладалися законодавчі документи (акти, розпорядження, судові постанови тощо), писалися листи та інші папери, які стосувалися місцевих справ та питань. Навіть у XVI ст. найголовніший державний юридичний документ «Литовський статут» свідчив про подальший розвиток давньоруського права, укладеного ще за часів Ярослава Мудрого («Руська правда»). Писаний руською (українською) мовою, він лише у XVII ст. був замінений польськими перекладами. Особливу увагу в цьому документі привертають пункти із четвертого розділу:

- **арт. 1:** земський писар мусить всі папери писати руською мовою;
- **арт. 37:** воєводи і старости вибирають у судді та писарі лише з тих, хто знає право і грамоту руську⁴.

У п'ятдесятих роках XVI ст. сфера застосування руської (української) мови поширюється і на біблійне письмо. Протягом 1556-1561 років на замовлення княгині Анастасії Гольшанської (або Ольшанської)-Заславської у Пересопницькому православному монастирі на Волині з болгарської перекладається тогочасною розмовною українською мовою текст Євангеліє. Сьогодні Пересопницьке Євангеліє, унікальна пам'ятка вітчизняної культури, є національною святинєю України.

Все це є свідченням, що руська (українська) мова була одним із проявів компромісу литовської, української та білоруської шляхти в її протистоянні польському державно-культурному елементу, сильному у литовській державі, яка

⁴ Див.: Прыжов И. Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII в. – Воронеж, 1869. – С.16

фактично до середини XVI ст. залишалася хоча й далеко не рівноправною, але федерацією земель-князівств.

Західні території Руських земель приваблювали також і польських феодалів. Вже у 1340 році король Казимир III вторгся із своїм військом до Галичини. Але руська знать за підтримки литовців протягом 20 років чинила стійкий завзятий опір полякам, які експансію на схід вважали хрестовим походом проти язичників-литовців та схизматиків-русичів, називаючи католицизм «щитом християнства». Русичі боролися із загарбниками не лише за свою землю, свободи, але й за православну віру. Проте 1366 року ця війна закінчилася не на користь руських земель. Польща майже вдвічі збільшила свою територію за рахунок Галичини та частини Волині.

У 1370 році (по смерті короля Казимира III) внаслідок попередніх угод польська корона стала належати Людовику Угорському. Через 12 років (1382), коли помер угорський король, польська знать розпочала боротьбу за відновлення незалежності своєї держави та повернення до своїх володінь Галичини. Засобом для цього став династичний шлюб 15-літньої дочки Людовика Ядвіги з великим литовським князем Ягайлом.

У серпні 1385 р. у білоруському місті Крев Литва та Польща уклали унію (Кревську)⁵. Щоб отримати польську корону, Ягайло прийняв католицьку віру і зобов'язався розповсюдити її по всій території Великого князівства Литовського, боротися за повернення втрачених земель та об'єднати Литву й Польщу в єдине королівство. 1386 року на сеймі в Любліні Ягайло був оголошений польським королем, під іменем Владислава прийняв хрещення по католицькому обряду, повинчався з Ядвігою і був коронований у Кракові.

Проте об'єднання двох держав досить швидко постало перед політичною загрозою. У литовському князівстві швидко виникла і заявила про себе потужна опозиція. Її очолив кузен Ягайла князь Вітовт. Виступаючи за збереження незалежності Великого князівства Литовського, він із 1392 р.

⁵ Кревська унія – державна угода, укладена 14 серпня 1385 р. у замку Крево (тепер Республіка Білорусь) між Польщею та Великим князівством Литовським, яка передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину державу внаслідок шлюбу польської королеви Ядвіги та литовського князя Ягайла. Вона стала початком експансії польської шляхти на українські землі, які перебували у складі Литовського князівства.

фактично став його верховним правителем.

У боротьбі за всебічне зміцнення централізованої влади Вітовт протягом 1393-95 рр. збройно усунув київського, волинського, сіверського, подільського князів, призначивши на їх місце відданих собі намісників. Закріплюючи свої позиції, у 1413 році він домогся підписання нової унії між ним та Ягайлом (Городельською), яка підтверджувала незалежність Литовського князівства. Цей документ зокрема урівнював привілеї та права польських і литовських можновладців, але не православних українців.

По смерті Вітовта знову активізувалася жорстока боротьба за владу. Всупереч волі короля Ягайла князь Свидригайло Ольгердович посідає литовський престол. У відповідь польські війська протягом 1430-31 рр. руйнують та спустошують землі Поділля і частково Волині, приєднуючи їх до свої володінь.

Це були важкі, криваві часи для народу. Історики підраховали, що протягом XIII – першої половини XV ст. на території колишньої Київської Русі відбулося 160 воєн.

З другої половини XV ст. під впливом нових факторів геополітична ситуація у східних регіонах Європи починає змінюватись. Після розгрому ординський військ на полі Куликовому (1380 р.) та звільнення від татаро-монгольського іґа на півночі зміцнюється та активізується Московське князівство, приєднуючи до своїх володінь землі Північно-Східної Русі та Кримське ханство, яке у 1448 р. відмежувалося від Золотої Орди. У 80-х роках XV ст. московський цар Іван III проголошує себе «государем всея Руси», претендуючи тим самим на всю територію давньоруської держави.

Не сприйнявши такі зазіхання, Литва розв'язала з Московією низку кривавих воєн, які на рубежі XV-XVI століть закінчилися тим, що Іван III приєднав до свої володінь Чернігівсько-Сіверські землі.

У процесі зміцнення Московського князівства посилюється релігійна складова його зовнішньої політики. Ще у 1492 р. митрополит Зосима заявив, що після падіння Константинополя на зміну «першим» (грекам) приходять «останні» (московіти) і назвав Москву «новим градом Костянтина»⁶. Близько 1524 р. старець (старший монах)

⁶ Йдеться про Константинополь, столицю Візантії, яка була на той час вже завойована турками (1453 р.).

Псковського монастиря Филофей пише «Послание на звездочетцев», у якому максимально розвиває теорію Зосими, оголосивши Москву духовним центром усього християнського світу. На думку Филофея, вся історія людства є історією світових держав, які послідовно змінюються, щоб реалізувати божественне призначення. Доля людства пов'язана із трьома світовими царствами. Два з них – давній Рим та Візантія – впали. Рим був засуджений Богом за гріхи язичницькі, а другий Рим – Константинополь, у якому зацарювала правда християнства, зрадив істинну віру, згодившись на унію з латинською ерессю⁷, за що також був захоплений турками. Спадкоємцем двох перших царств, третім Римом є Москва – єдиний і останній оплот чистоти православ'я, падіння ж її стане фіналом усієї світової історії: «два Рима падоша, а третій стоить, а четвертому не быти». Отже, російський цар оголошувався єдиним спадкоємцем усіх попередніх царів на землі, носієм ідеї «богообраності», а Москва – духовним центром усього християнського світу. Так Московське князівство означило свої претензії на вселенське панування.

У ці ж часи на історичній арені на півдні з'являється новостворена турецька держава – Османська (Оттоманська) імперія. Після падіння Візантії (у 1453 р. турки взяли Константинополь) ця мусульманська країна міцнішає, постійно розширюючи свої території. У 1478 р. кримський хан Менглі Гірей визнає себе васалом турецького султана, внаслідок чого південні землі східних слов'ян стають складовою частиною Османської імперії, як уже були приєднані країни Передньої Азії, Балканського півострова, Єгипту та ін. території Північної Африки. Починається процес мусульманської експансії.

Турецько-татарські загони плондрували землі України не одне століття, знищуючи населені пункти, вбиваючи, забираючи у полон молодь, жінок і дітей. Протягом усього часу, аж до XVII ст., Україна страждала від набігів кримських татар більше, ніж свого часу від ординців. Територію

⁷ Мовиться про Ферраро-Флорентійський собор – Вселенський собор католицької церкви, скликаний папою Євгенієм IV, який проходив спочатку у Феррарі (1438-1439), потім у Флоренції (1439-1442), а закінчився у Римі (1443-1445). Завдання – подолання головних догматичних розбіжностей і укладання унії між західною та східною церквами. У соборі брали участь візантійський імператор Іоанн VIII, Константинопольський патріарх Йосип II та Київський митрополит Ісидор.

лісостепової України татари проходили майже без опору інколи аж до Польщі.

Розтерзана на шматки колись могутня та вільна держава русичів весь означений період потерпала від зазіхань чужинців, для яких її багаті землі були ласим шматком. Феодальне гноблення народу в ці часи посилювалось ще й факторами національними та релігійними. Зрештою, це призводить до гострих соціальних заворушень, особливо у другій половині XV ст. Оскільки землеробство традиційно залишалось провідною галуззю економіки, це були переважно селянські виступи, як, скажімо, повстання селян у Галичині 1469 року чи багатотисячне і довготривале повстання, очолене селянином Мухом – 1490-92 роки тощо.

Непростим було і становище руських міст. Так, зруйнований ординцями столий град Київ на довгий час втратив свою велич і могутність. Більшість інших міст до XV ст. отримали різні юридичні статуси – королівський, приватновласницький, церковний. З часом окремі міста отримали право на самоврядування («Магдебурзьке право»)⁸: Львів (1356), Камянець-Подільський та Луцьк (1434). Київ отримав цей привілей лише у кінці XV ст (1497).

На початку XVI ст. у Великому князівстві Литовському простежується переформатування політичних сил: позиції Литви слабшають, а польська корона могутнішає, заявлячи про свою гегемонію в союзі. Посилюється не лише соціальне гноблення, активізується національний та ідеологічний наступ з боку польських магнатів – процес полонізації та окатоличення – насамперед щодо українського населення. Наприклад, Львів на початку XV ст. по кількості населення був одним із найбільших в Україні (близько 10 тисяч мешканців), але всього за три десятки українських сімей мали право проживання в ньому, та й то лише на одній маленькій та тісній вулиці – Руській. Із 1505 року польська шляхта домоглася позбавлення більшості руських міст права голосу в сеймі.

Вагомі зміни простежуються і у міжконфесійних стосунках. У 1458 р. у Києві литовським князем була

⁸ Магдебурзьке право – одна з найбільш поширених правових систем міського самоврядування у Центральній Європі середніх віків. Встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоуправління, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо.

відновлена православна митрополія, яка об'єднала десять українських та білоруських єпископств, розірвала стосунки з Московією і визнала первісне верховенство константинопольського патріархату. Це була політична акція, яка мала на меті відгородитися від ідеологічних зазіхань Московського князівства. Однак, невдовзі литовські князі, а слідом і польські королі привласнили собі право призначати не лише православних єпископів, а й митрополита.

Та якщо українські землі під егідою Литви не зазнавали відчутної суспільної боротьби на релігійному ґрунті, то на тій частині, яка перебувала під польською владою, позиції католицизму були значно вагомішими та міцнішими і православні конфесії розглядалися як вторинні. Православний клір підлягав додатковому оподаткуванню, конфесії зазнавали обмежень в проведенні певних культових відправ, церковному будівництві тощо. Окрім того, року 1563 польський король і великий князь литовський Сигизмунд II Август (останній з роду Ягеллонів) урівняв права шляхти католицького та православного віросповідань, що задовольняло інтереси православних магнатів. А втручання світської влади у справи церковні породили серед священників корупцію та хабарництво. Це потужно і швидко підірвало авторитет православної церкви серед мирян, на очах у яких відбувався моральний розклад православного духовенства, а також торгівля парафіями чи духовним саном.

Це і стало у другій половині XVI ст. підвалинами для двох нових уній – Люблінської державної (1569) та Берестейської церковної (1596), які кардинально змінили геополітичну ситуацію в Україні, загрожуючи народові не лише втратою політичної самостійності, а й тотальним окатоличенням і полонізацією, оскільки українська знать швидко підключилася до цього процесу, задля власного благополуччя зрікаючись мови, культури, віри своїх предків.

У таких умовах залишений без підтримки народ, як правило, приречений на асиміляцію та виродження. Але в Україні цього не сталося. З середини XV ст. частішали втечі смердів на мало заселені східно-південні території у пошуках вільного життя. Поступово в середній та нижній течіях Дніпра, сховавшись за його грізними непрохідними порогами, утворюється вільне від кріпацтва озброєне угруповання – козацтво – з центром на острові Мала

Хортиця, де Дмитро Вишневецький (Байда) на початку 50-х років XVI ст. збудував замок-фортецю, яка на довгі часи стала військово-адміністративним центром запорізьких козаків. Визнавши Дмитра Вишневецького своїм гетьманом, козацтво стало офіційно називатися Військо Запорізьке низове, а територія, на якій розташовувалось, – Запорізька Січ.

Упродовж свого існування січовики контролювали значні, насамперед прикордонні території. Формально визнаючи правління польської корони, московського царату, турецьких султанів, фактично запорожці проводили незалежну політику. Захищаючи українське населення від турецько-татарських набігів, козаки здійснювали походи до берегів Криму та Туреччини, аби визволити своїх співвітчизників із басурманської неволі та примусового навернення до мусульманства. Виступали вони на захист народу, борючись проти свавілля польської шляхти та посягань католицизму. Протягом майже трьох століть козацтво було головною воєнної силою, яка стояла на сторожі життя, вольностей, православної віри українського народу.

З середини XV ст. в Україні починають засновуватися православні парафіяльно-громадські організації – братства, діяльність яких з другої половини XVI ст. набуватиме все більшої ваги у боротьбі народу проти примусового окатоличення та колонізації. Козаки тісно контактуватимуть із братчиками, захищаючи православ'я, матеріально допомагаючи храмам та монастирям. У створюваних цими організаціями братських школах будуть виховувати достойних захисників народу та православної церкви.

II. Український літературний процес доби Пізнього Середньовіччя

Процес оновлення давньої української літератури II половини XIII – першої половини XV ст. відбувається досить повільно, нерівномірно, переривчасто, довго зберігаючи середньовічний характер і структуру. До наших днів дійшла незначна кількість пам'яток духовної культури, що зумовлювалося трагічними історико-суспільними обставинами їх побутування: в часи ординської навали

палала Руська земля, знищувалось культурне надбання великої держави – монастирі, храми, книгозбірні, горіли міста, села. То був один із найкращих етапів вітчизняної історії.

Творили літературу в цей час насамперед ті християнські подвижники, які продовжували дбати про збереження віри та духовності русичів. Але вони не отримували жодної фінансової чи моральної підтримки з боку національної шляхти, яка поступово відсторонювалася від духовного і культурного життя русичів.

Час від кінця XIII до середини XIV ст. представлений найменшою кількістю літературних пам'яток. В оригінальному письменстві більшість текстів – зразки ораторсько-проповідницьких творів.

До учительної літератури першої третини XIV ст. відносять і проповіді св. Петра (Ратенського). Відправлений галицько-волинським князем до Візантії як кандидат на Галицьку митрополію, рішенням Вселенського патріарха Петро був висвячений на митрополита Київської і всієї Русі (1308 – 1326), а по смерті – канонізований Царгородом (1338 року). У 1381 р. один із його наступників митрополит Кипріан напише «Житіє митрополита Петра». Ратенський чимало часу приділяв питанням церковно-адміністративним, багато подорожував парафіями своєї митрополії, був також відомий і як іконописець. Збереглося 6 повчальних слів-послань цього автора. Їх головне ідейне спрямування – заклик до збереження та очищення православної віри.

Досить мляво, але все ж тривав і розвиток перекладного письменства кінця XIII – першої половини XIV ст. незначна кількість пам'яток складається із збірок ораторсько-учительного, житійного та тлумачного змісту: «Ізмарагд», «Золотий ланцюг», «Тлумачна Палея» та ін.

Більшість текстів «Ізмарагду» мають релігійно-моралізаторський характер. У них йдеться про християнські добродієвності, тавруються людські гріхи, у вигляді проповіді викладаються основні приписи релігійної моралі.

Основою релігійної дидактики збірника стали твори найвідоміших отців Церкви IV – VI ст.ст. Іоанна Златоуста, Василя Великого, а також проповіді представників руського православ'я Княжої доби Феодосія Печерського, Кирила Туровського, Серапіона Володимирського. Спостерігаються

у тексті і прямі запозичення із збірників попередніх часів, зокрема із «Ізборника Святослава» 1076 року. Різні редакції «Ізмарагду» містять неоднакову кількість повчань

Збірник «Золотий ланцюг» був своєрідною енциклопедією різномістових дидактичних повчань, присвячених усім сферам релігійного та світського життя, а також включав агіографічні тексти, уривки із Хронографів попередніх часів тощо. У ньому збереглися «слова» Кирила Туровського, проповіді Серапіона Володимирського, різні розповіді на теми старо- та новозавітної історії, постанови Вселенських Соборів, окремі природознавчі відомості тощо. Показово, що М. Возняк, вважаючи (як і переважна більшість медієвістів) такі компілятивні збірники ознакою занепаду українського письменства тих часів, при аналізі «Золотого ланцюга» звернув увагу на окремі прояви гуманістичного світогляду. На його думку, у пам'ятці «нерідко чути... струну людяності у відношенні до сиріт і служби тощо»⁹

Гіпотетично кінцем XIII – початком XIV ст. датують вчені ще одну пам'ятку перекладного письменства – Тлумачну Палею, в основі якої - вибрані уривки із старозавітних текстів з коментарями та поясненнями. Цей збірник викликає особливий інтерес, оскільки в основу ідейного задуму пам'ятки закладена теологічна полеміка православ'я із представниками іудаїзму та мусульманства. Цим пояснюється специфічна структура Тлумачної Палей: вибір лише потрібних для полемізування уривків із Біблії, залучення апокрифічних текстів, використання науково-природничого матеріалу тощо – все підпорядковане доказовості переваги християнства.

Ці та інші пам'ятки кінця XIII – першої половини XIV ст., на думку сучасних дослідників, попри все свідчили «про бодай мінімальний розвиток вітчизняної літератури і про сталість інтересу до творів ораторсько-проповідницького та агіографічного жанрів»¹⁰.

Більш активізується в ці часи вітчизняний фольклор, зокрема відбувається становлення таких уснопоетичних жанрових форм, як балади, історичні пісні та думи.

⁹ Возняк М. Історія української літератури: У 2-х кн.: Навч. вид. – Кн. 1. – Львів: Світ, 1992. – С.261.

¹⁰ Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII-XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. – К., 2004. – С.30.

Так, наприклад, у рукописній «Граматиці чеській» Яна Благослава 1571 року дійшов до нас текст баладного вірша-пісні «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?». Найціннішим надбанням XIV – XV століть стали історичні пісні та думи, які донесли нащадкам художньо реалізовані свідчення тяжких бідувань, злиденного життя наших предків під гнітом ординських нашеств'я, руйнувань, плюндрування міст і сіл, знищень і масових поневолень українського люду – з одного боку, а з другого – уславлення мужніх захисників українського народу, козаків. Їх доблесті, звитяги, відданості батьківщині.

II. 1. Другий південнослов'янський вплив

У другій половині XIV ст. починається поступове поживлення культурного життя в Україні. Причиною цього були як ряд геополітичних змін у Східній Європі, так і низка видозмін в естетичних категоріях мистецтва, зокрема літератури.

Слід зазначити, що в медієвістиці немає одностайності стосовно термінологічного означення цієї доби. Зараз переважна більшість дослідників перехідний період від Середньовіччя до Нового часу характеризують (із певними застереженнями) як Передвідродження, яке, «на відміну від злого Відродження, у межах XI – XV ст. охопило всю Європу»¹¹ і у багатьох випадках не було передвістям Ренесансу у розумінні західнохристиянської культурно-історичної епохи XV – XVI ст.¹²

Українські дослідники кінця XX – початку XXI ст. заперечують цей термін, оскільки і Візантія, і православні східнослов'янські культури йшли своїм шляхом оновлення. Хоча східнослов'янський культурний процес зазнавав різноманітних впливів вже із XV ст., у цьому процесі прямого співвідношення із класичними параметрами західноєвропейського Ренесансу не спостерігається, а термін «Відродження» чітко закріплений у європейському літературознавстві саме за цим етапом культурного розвитку Західної Європи.

¹¹ Наливайко Д.С. Искусство: направления, течения, стили. – К., 1981. – С.73.

¹² Див.: Пелешенко Ю. Тенденції розвитку української літератури пізнього середньовіччя // Словянські літератури. Доповіді. XIII Міжнародний конгрес славистів: Любляна, 15-21 серпня 2003 р. – К., 2003.

Одноставно вживає медієвістика інший термін щодо визначення цього періоду – другий південнослов'янський вплив.

Із середини XIV ст. відновлюються перервані татаро-монгольським нашествям контакти із найбільшими центрами греко-слов'янських культурних зв'язків – Константинополем та Афоном (Святою Горою) як найбільшим осередком православного чернецтва і книжництва. Візантійський вплив розповсюджується насамперед через Болгарію та частково Сербію, набуваючи слов'янського забарвлення. То були часи духовного розквіту означених країн. В літературознавстві цей вторинний розквіт болгарської культури називають «срібним віком» писемності. Оновлюються переклади з грецької, з'являється чимала кількість нових перекладних творів. Цьому сприяло і проведення книжної реформи, яка назрівала ще з середини XIV ст. і остаточно оформилася приблизно у 1375 – 1393 роках в столиці Другого Болгарського царства м. Тирново заходами болгарського патріарха Євтимія. Його реформа, в основу якої були покладені принципи очищення книжної мови від елементів розмовної, принесла чимало орфографічних та графічних змін. Одним із її проявів був перехід від уставної до напівуставної форми письма, що значно прискорило процес написання творів.¹³ Надалі, із середини XV ст., з напівуставу розвинеться український скоропис.¹⁴

Балканський стиль написання привніс зміни навіть в оформлення книг – ускладнене декоративне письмо (*в'язь*)¹⁵, яке зв'язувало рядки в безперервний декоративний

¹³ Напівустав – різновид письма давніх кирилических рукописів, який виник на основі уставу як його спрощений варіант для задоволення зрослої потреби в книгах у зв'язку із розвитком культурного життя суспільства та інтенсифікацією суспільних відносин. Розвиваючись у напрямі спрощення написання літер, забезпечив зручність і швидкість письма, відмовившись від строгої геометричності, вишуканої правильності уставу. Вживався спочатку в документах, потім поширився на літературу всіх стилів (Лаврентіївський літопис 1377, Четві-Мінеї 1489). Головні ознаки: каліграфічність, заокругленість літер, непропорційність та варіативність написання літер, різні інтервали між літерами, зростання кількості скорочень та надрядкових знаків.

¹⁴ Скоропис – форма кирилического письма, що виникла з напівуставу, вживана в канцелярії і приватному діловодстві. Головні ознаки: скорочування слів, варіативність написання літер, пов'язування літер у слова, закарлючкуваті розмахи пера.

¹⁵ В'язь – особливе декоративне письмо, яке використовувалося переважно для виділення заголовків.

орнамент, а також барвисті химерні тератологічні заставки та заголовні літери, принцип оформлення яких не був властивий візантійському мистецтву.

Духовний розквіт Сербії та Болгарії в кінці 80-х років XIV ст. обривається турецьким нашествям на Балкани. Це змусило південнослов'янських книжників емігрувати до Литовського та Московського князівств, де вони стали ініціаторами розвою нового культурного руху на цих землях.

У часі першим був митрополит Кипріан (бл. 1330, Тирново – 16.09 1406, Москва). У грудні 1375 року він став митрополитом Київським та Литовським, а у 1390 році добився висвячення на митрополита всієї Русі і до кінця днів проживав у Москві (вересень 1406 р.). Трохи пізніше почав свою діяльність його племінник Григорій Цамблак (бл. 1364, Тирново – 1420), який був Київським митрополитом з осені 1415 р. до 1418 (?). Обидва церковники походили із древнього аристократичного болгарського роду і були визначними представниками тирнівської школи, продовжуючи реформаторську діяльність Євтимія.

Другий південнослов'янський вплив став часом поширення на руських землях ісихастських ідей. **Ісихазм** (з *гр. спокій, безмовність*) як один із способів молитовної практики був відомий здавна (ще з кінця III ст.), але найбільшого поширення набуває з середини XIV ст. за часів діяльності відомих грецьких богословів Григорія Синаїта та Григорія Палами. В часи, коли православна релігійна ідеологія зазнавала експансії католицизму, мусульманства, іудаїзму, ісихазм став одним із суттєвих засобів зміцнення православ'я. Вчення Григорія Синаїта та Григорія Палами проповідувало можливість індивідуального спілкування з Богом. У їх творах викладалася система самоспостереження людини з метою максимального морального вдосконалення (не знищення людської плоті, а видозмінення її на краще). У мовчанні заглиблюючись у себе, людина вчилася перемагати свої пристрасті, зрікатися всього земного і так максимально наближатися до відчуття Бога. Деякі богословські трактати ісихастів навіть характеризували певні психологічні стани та почуття, властиві людині. Ісихазм був тісно пов'язаний із усамітненням, максимальною аскезою монахів-відлюдників, з їх обітницею мовчання. Найбільш поширеним було це вчення в монастирях Афону, з якими підтримували тісні

зв'язки братчики Києво-Печерської Лаври.

У духовному ідеалі споглядального богословського вчення Палами закладено думку про богоспрямованість людської природи, нерозривний зв'язок земного з небесним.

«Безмовність» ісихастів була близькою ідеєю «невимовності» Божественної сутності у слові, усвідомлення таємничої сили слова.

Засади релігійного вчення грецьких богословів були використані у час Євтимієвої реформи і стали філософським підґрунтям нових стилістичних ознак художності, отримавши назву «плетіння слів».

У східнослов'янській писемності це визначення вперше було застосоване відомим російським церковником Єпифанієм Премудрим¹⁶ для характеристики власних житійних творів.

У медієвістиці термін «плетіння слів» став визначенням літературного експресивно-емоційного стилю II половини XIV – XV ст. Первинне значення цього виразу – «плетіння словесних вінків» – характеризувало тексти панегіричного змісту. Спочатку цей стиль проникає в агіографію нового типу як засіб творення образу християнського подвижника, передачі в житті головних ознак святості героя, згодом не менш активно вкорінюється і в інших жанрових формах.

Поєднуючи біографічні дані святого із їх гімнографічним уславленням, автори житій втілювали таким чином думку про те, що пам'ять про святого невіддільна від возвеличення подвижника та молитовного звернення до нього.

Базовою основою нового стилю стала максимальна увага до різномірних можливостей слова – його етимології, семантики (синонімічні, тавтологічні сполучення), фоніки (алітерації, асонанси) тощо.

Принципи «плетіння» впливали насамперед із ідейних завдань. Ефект словесного мережива полягав у тому, що постійне повторення компонентів, співзвучних акустично та

¹⁶ Народився у Ростові, після 1370 р. здійснив паломництво у Святу землю, після 1380 р. був ченцем Троїце-сергієвого монастиря, помер близько 1419 р., автор «Слова про житіє і вчення Стефана Пермського», Похвального слова і житія преп. Сергія Радонезького, гіпотетично – «Слова про житіє і переставлення великого князя Димитрія Івановича, царя Руського».

схожих за значенням, акумулювалось у свідомості читача/слухача, максимально посилюючи сприйняття теми.

Для стилю «плетіння слів» були характерними пишномовна риторичність, вишуканість викладу, словесні новотвори (неологізми), вживання складних слів, тавтологія; семантичні повтори тропів, серед яких на першому місці – метафори, виконували низку важливих функцій.

Ланцюгове «нанизування» в одному реченні синонімів чи синонімічних сполучень (ампліфікація), нагромадження слів із етимологічно однаковими закінченнями (наприклад: ...присвоїтися... приблизитися... просвічатися; або: ...погружається... оскрбляється... удивляється... побеждається... тощо) мали максимально акцентувати зображуване, ставали засобом емоційного увиразнення та посилення думки. Використання в одному реченні низки однокорених слів створювало і відповідний акустичний фон (звукопис), який мав підкреслювати суть божественного письма. Сповідуючи ідею сакральності слова, яке, за Біблією, було первинним, книжники тих часів вважали його тотожним сутності Божої благодаті: «Бог наш великодатель, і благих податель, і багатих дарів Дародавець» (Єпифаній Премудрий). Засобами подібних однокорених повторів у тексти вводилась сакральна символіка: світла, таїнства, благодаті тощо.

При творенні агіографічних текстів автори шукали засобів максимальної емоційної виразності, експресивності, вважаючи, що життєпис святого має відобразити внутрішню сутність подвижника, а значить - і текст житія повинен викликати таке ж благоговіння, як і він сам.

Відповідну роль при «плетінні слів» виконують і численні неологізми, які підсилюють значимість, «духовність» явища. Надаючи текстам характеру підкресленої «вченості», вони відмежовували думки читача/слухача від побутового сприйняття змісту. Вишуканість тропів, надання їм символічного звучання, словесний орнаменталізм були покликані підкреслювати урочистість тем. Анафоричність вибудови речень та їх частин, нагромадження у формі висхідної градації гіперболізованих чеснот надавали експресивно-емоційному стилю гімнографічного звучання.

Всі ці та інші прийоми і засоби художнього зображення подій та образів мали надавати текстам особливої значимості, підкреслювати вченість та «мудрість», змушувати читача

пройнятися молитовним таїнством, глибинністю релігійного смислового навантаження тексту.

Стиль «плетіння слів» відповідав оновленому змісту життєвої літератури цього періоду. На відміну від статичності образу святого, яка була характерна для попередніх агіографічних творів (Житіє про Олексія, чоловіка Божого), у життєвих текстах нового типу формується певна еволюція образу подвижника: від первинних до найвищих рис та ознак святості. Так в агіографічних текстах поступово акцентується увага на внутрішньому світі героя, гіперболізуються його почуття та певні характеристики.

Слід, однак, зазначити, що багатослівний та пишномовний стиль «плетіння слів» часто призводив до надзвичайного ускладнення змісту, а отже, не сприяв смисловій прозорості. Словесне мереживо, надаючи творові посиленої експресії та емоційності, покликане було діяти на реципієнта не так логікою змісту, як загальним напруженням таємничої багатозначності, підсиленої фонічними елементами та ритмікою повторів.

Поступово «плетіння слів», нові принципи художнього зображення поширюються і в проповідях, повчальних словах, посланнях, грамотах тощо. Згодом емоційно-експресивний стиль проникає і в літописання («Похвала князю Вітовту»).

П. 2. Оригінальне письменство другої половини XIV – першої половини XVI ст.

У часи пізнього середньовіччя головні суспільні ідеї реалізувалися в межах релігійно-світоглядних позицій. В українських землях домінувало насамперед традиційне православ'я, а одним із засобів його зміцнення стає ісихазм.

Поширенню ісихазму та художньому стилю «плетіння слів» у проповідництві, агіографії, гімнографії та панегіриках сприяла творча діяльність митрополитів

Кипріяна та його небожа Григорія Цамблака.

Кипріян був високоосвіченою людиною своєї доби. Тривалий час проживав у монастирях Константинополя та Афона. Перебуваючи у Візантії, виконував службу келійника у прихильника ісихазму Патріарха Константинополя Филофея Коккіна (Коккіноса), який відрядив Кипріяна з

місією у східнослов'янські землі.

Митрополит був відомий не лише як церковний та культурний діяч, а й як письменник. Його літературна спадщина складається із зразків ораторсько-учительної та агіографічної прози, ряду листів та послань (грамот) тощо. Він привіз із собою чимало сербських та болгарських книг і багато часу приділяв перекладацькій діяльності, зокрема уклав нову редакцію «Житія митрополита московського Петра». Ставши 1375 року Київським митрополитом, Кипріян одразу заявляє про свої претензії на Московську митрополію, якої домагається у 1381 р, але внаслідок гострого конфлікту із світською владою через півтора року вигнаний із Москви князем Дмитрієм Донським. Остаточно місце Московського митрополита Кипріяна посідає лише у 1390 році.

Ці факти біографії митрополита пояснюють гостро-публіцистичний характер другого із його київських послань до ігумена Феодора Симоновського. У грамоті, як називає автор свій твір, він згадує про власні поневіряння у Москві, гнівно таврує церковну політику князя Донського. Лексика твору емоційнонапружена, тон мовлення пристрадно-непримиренний. Характерні ознаки стилю «плетіння слів» поєднані із не менш яскравими ознаками публіцистичності.

Подібних стильових ознак набуває і нова редакція «Житія митрополита Петра», над якою Кипріян працює 1381 року. Прославляючи святого, автор подекуди порівнює свою тяжку долю, боротьбу за митрополію, конфлікти із світською владою із моментами агіографічного життєпису, підкреслюючи тим самим своє право на спадкоємність подвижництва, вважаючи св. Петра своїм захисником і натхненником.

У творчому доробку митрополита є й невелике літописне оповідання «Повість про Михайла-Митяя» (1382), у якому йдеться про діяльність кн. Дмитрія Донського у часи Куликовської битви і після неї. Цьому твору теж притаманне гостро-публіцистичне критичне начало, політичний підтекст.

Отже, літературна спадщина Кипріяна наочно демонструє важливі стильові видозміни у творах ораторсько-повідницького, учительного, агіографічного та літописного характеру.

У більшому обсязі дійшов до наших днів творчий доробок наступника Кипріяна та його небожа – митрополита **Григорія Цамблака**. Це чотири десятки прозових творів різних релігійних жанрів: проповіді, повчання, житія, богослужбові тексти тощо.

Григорій Цамблук пропагував Євтимієву реформу, вкорінював стиль «плетіння словес» та головні засади ісихастського вчення, боровся проти єретичних проявів в релігії.

У 1406 р. автор пише панегірик на смерть свого дядька «Слово надгробне митрополиту Кипріяну», виголошуючи його в Києві, де Кипріян був у великій пошані. Текст позначений характерними рисами емоційно-експресивного стилю. У ньому автор цитує біблійних пророків Йова та Єремію, з метою підкреслити велич та святість померлого, згадує багатьох біблійних персонажів. Користуючись синтаксичним прийомом ампліфікації, автор приписує Кипріяну «священнолепіє» помічника пророка Мойсея Аарона, твердість пророка Самуїла, смиренність царя Давида, премудрість царя Соломона, старанність (ревність) пророка Іллі, здатність до розмірковувань пророка Даниїла¹⁷. Масштабність горя від цієї втрати Григорій Цамблук підкреслює навіть географічно – скорбота за Кипріяном розлилася від річки Геону¹⁸ до річки Німан¹⁹.

Поетичної ритмічності надає твору нагромадження у реченнях дієслівних форм для підкреслення глибини горя, градаційне «нанизування» риторично-питальних речень (часто анафоричних), які вказують на значимість померлого, а завершальне в цій синтаксичній конструкції окличне речення наголошує на значимості втрати²⁰.

Твір мав відчутний політично-особистісний характер: Григорій Цамблук писав «Надгробне слово...» в час, коли збирався посісти митрополиту кафедру в Києві. Тому емоційна піднесеність, пафосність панегірика поєднується із дипломатичними елементами – з одного боку він при переліку чеснот Кипріяна принагідно використовує особисті спогади про родича, з другого – підкреслює спільність своєї

¹⁷ Див.: Українська література XIV-XVI ст. – К.: Наук. думка, 1988. – С.59-60.

¹⁸ Річка біля Єрусалима.

¹⁹ Річка у Литві.

²⁰ Див.: Українська література XIV-XVI ст. – К.: Наук. думка, 1988. – С.58-59.

власної скорботи з відповідними почуттями киян. Вже в першому реченні панегірика він вживає займенник «ми» та звертається до слухачів зі словами «о друзі». «Вам же и нам обща печали предложи ся»²¹ – продовжує далі митрополит. Така дипломатична позиція мала максимально вплинути на віруючих і зробити їх прихильниками промовця.

У 1415 р. на вимогу князя Вітовта Григорій Цамблук обирається на посаду митрополита Київських та Литовських земель – представники світської та релігійної влади бажали відокремлення Київської митрополії від Московської. Перебуваючи на цьому посту протягом 1415-1418 років, Григорій Цамблук істотно впливає на духовне життя країни.

Свою прихильність до ісихастського вчення письменник демонструє у «Похвальному слові Євтимію Тирновському» (між 1415 – 1418). Особливу увагу в цьому творі приділено опису різних ступенів богопізнання. Створюючи образ Євтимія за принципами агіографічного образотворення, автор дещо порушує житійну традицію. Він згадує у тексті ряд фактів боротьби Євтимія з єретиками Піроном та Теодосієм, підкреслює мужність та патріотизм свого героя, змальовує його образ на тлі конкретних історичних подій. Поєднуючи перелік традиційних християнських чеснот (аскетизм, смирення тощо) із фактажем та потрактуваннями, властивими публіцистиці, письменник виявляє новаторський підхід у використанні класичних релігійних жанрів давнього українського письменства.

Твори митрополита Григорія Цамблака є свідченням того, що пропаганда основ ісихазму у другій половині XIV – на початку XV ст. починає набувати політичного забарвлення, стає засобом активного впливу на суспільне життя.

Діяльність та творчість Кипріяна, а ще більшою мірою - його небожа Григорія Цамблака поєднує релігійні аспекти з суспільно-політичними. На це було чимало причин: з кінця XIV ст. в історії християнської Церкви як інституції простежуються ряд серйозних кризових явищ, породжених насамперед руйнуванням середньовічної ідеології. У Ватикані не припиняються «битви» за папський

²¹ Див.: Українська література XIV-XVI ст. – К.: Наук. думка, 1988. – С.55.

престол, слабшає Візантія, її спроби вистояти (Ферраро-Флорентійський собор – 1439) не рятують Константинополь від турецького поневолення. У Західній Європі ренесансні погляди породжують критичне ставлення до Біблійних основ (реформаторські рухи), у Східній продовжуються процеси боротьби за переділ територій, які теж прямо пов'язані з релігією як ідеологічним оплотом феодальної влади. Османська імперія посилює наступ мусульманства. Все це породжувало зміни в суспільній свідомості народів, що, в свою чергу, призводило до ревізії церковних основ та догматів.

На територіях і Західної, і Східної Європи з'являється ряд реформаторських релігійних рухів, як, скажімо, «гусити» й «таборити» в Чехії початку XV ст., гугеноти та протестанти у Франції початку XVI ст. тощо. Переважна більшість із них вважалась ересю, з якою активно боролися представники ортодоксального католицизму та православ'я.

На східнослов'янських землях тої доби набирає силу рух «ожидовілих». Очевидно, цей еретичний рух отримав таку назву тому, що його прихильники заперечували божественність Христа, вважаючи його такою ж людиною, як старозавітний пророк Мойсей. «Ожидовілі» не визнавали вчення про св. Трійцю, існування святих, поклоніння храмам та іконам, а також церковну ієрархію. Одним із центрів поширення руху був Київ. Представники цієї релігійної течії привнесли на східнослов'янські землі чимало перекладів українсько-білоруською книжною мовою²².

Український медієвіст середини XX ст. академік М. К. Гудзій вважав, що в цій ересі було чути «відгук ідей, які зародилися в епоху Ренесансу. Це насамперед ідея секуляризації думки від тих традиційних догматів і традиційних точок зору, які були типовими для ортодоксальної релігії...»²³.

Григорій Цамблак, як і переважна більшість верхівки тогочасного православ'я, був твердим прихильником канонічного вчення і активно боровся з ересю та її представниками. Пошуки шляхів зміцнення канонічного

²² Докладно див.: Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... - С.234-257.

²³ Гудзій Н.К. История древней русской литературы. – М.: Просвещение, 1965. – С.290.

християнства приводять митрополита до перегляду окремих питань релігійно-політичної орієнтації, зокрема про необхідність примирення двох найголовніших християнських Церков – католицької та православної. Цей процес почався ще в кінці XIV ст., після укладення Кревської унії князь Ягайло, покатоличившись і ставши польським королем, активно обговорював це питання ще з митрополитом Кипріяном.

У 1418 р. Григорій Цамблак бере участь у засіданнях Констанцького собору як митрополит Київський та Литовський. Дослідники вважають, що на цьому з'їзді він виголосив дві промови. Перша відома лише у латиномовному вигляді і є панегіриком на честь новообраного папи Мартіна V. У ній автор висловлює прихильну позицію щодо унії та звертається до папи Мартіна V з проханням докласти всіх зусиль для її здійснення.

Друга промова збереглась у слов'янському оригіналі, який сьогоднішньою мовою дослідники скорочено іменують «Слово похвальне отцям Констанцького собору»²⁴. Цей панегірик має чітку, позначену логічною стрункністю композицію:

- власне панегірик отцям Собору;
- звернення до владик з проханням припинити міжконфесійну ворожнечу;
- пропозиція щодо об'єднання обох Церков.

Обидва «слова» написані у стилі «плетіння слівес». Особливо яскраво це проявлено у другому панегірику. Богословські літератори-ісихасти постійно наголошували у своїх творах (насамперед в житіях), що вони невмілі, маловчені, безсилі, їм бракує слів, аби висловити всю велич святості героя, про якого взялися писати.

Григорій Цамблак так само починає свій панегірик: описавши власне безсоння, він звертається до Спасителя, щоб його словами характеризувати церковних владик. Увагу та почуття слухачів автор намагається збудити не лише гіперболізацією своїх емоцій, а й передачею власних вражень від цього стану.

Твір Григорія Цамблака пересипаний цитуваннями з Біблії або постійними аналогіями з біблійними подіями та

²⁴ Текст виявлено у Супрасльському літописному зведенні XVI ст.

героями (тенденція до абстрагування). Творові притаманні властиві для «плетіння слівес» пишномовність, вишукана тропіка, ускладнений синтаксис: риторичні запитання, окличні речення, внутрішні монологи, ампліфікації, градації, антитези. «Слово» переповнене неологізмами, в ньому наявна сакральна символіка «світла», «благодаті» тощо.

Що ж до ідейного змісту обох похвальних «Слів» та світоглядної позиції їх автора, то в медієвістиці існують різні точки зору. Найчастіше висловлювалась думка, що митрополит став завзятим прихильником унії і прагнув якнайскорішого її укладення. Сучасні українські науковці по-іншому трактують цю проблему. Зокрема, Ю.Пелешенко абсолютно доказово стверджує, «що Григорій Цамблак не збирався приймати унію»²⁵. Аналізуючи давні джерела, дослідження різних слов'янських медієвістів, Ю. Пелешенко приєднується до наукової думки О. Яцимирського про те, що промова Гр. Цамблака «була нічим іншим, як дипломатичним актом, виголошеним за завданням Вітовта та Ягайла», «що у ній Григорій висловлюється не як прихильник унії, а як дипломат, вміло обходячи делікатні місця своєї місії і знаходячи спосіб, не прогнівивши Вітовті і Ягайла, показати католицькому духовництву своє літеральне ставлення до різниці між двома християнськими напрямками і все-таки залишитися вірним православ'ю»²⁶.

Толерантність та дипломатичність творів Григорія Цамблака, його позиція «чесної дискусії» в питанні способу віросповідання, обстоювання принципу рівноправності діалогу між православ'ям та католицизмом, а значить – і рівноправність союзу, характеризують митрополита як людину, прихильну ідеї віротерпимості, мирного співіснування у конфесійній сфері: «Віра – різна, а Бог – один».

Питання єдності християнства, союзу католицької та православної Церков неодноразово порушуються і надалі, про що свідчать твори духовних осіб другої половини XV ст.: «Изложение о православной истинной нашей веры» Київського митрополита Спиридона (Сави), «Посольство Мисаїла до папи Римського...» о. Іоанна, «Молитва

²⁵ Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя... - С.269.

²⁶ Там само. – С.269.

Господу Богу нашому...» із «Поучення митрополита Петра духовенству» та послання до Константинопольського патріарха «Посольство Йони Глезни» (1490 або 1492 року).

Літературний спадок митрополитів-письменників Кипріяна та Григорія Цамблака, вироблені ними високохудожні прийоми та засоби знайдуть своє продовження у художній словесності наступного періоду, зокрема у творчості полемістів кінця XVI – першої половини XVII ст., насамперед у посланнях Івана Вишенського та текстах Михайла Андрели, набуваючи подекуди памфлетного звучання.

Літературні традиції, вироблені у письменстві Київської Русі, продовжували розвиватися і в жанрі паломницької прози Литовського періоду. Свідченням цього є такі зразки «ходінь», як «Слово про перебування в Єрусалимі» Арсенія Солунського та два твори іншого автора: «Ходіння ієромонаха Варсофонія в Єрусалим 1456 р.» і «Хоженіє Варсофонія в Єгипет, на Сінай і в Палестину 1461-1462».

Дата та й авторство першої пам'ятки гіпотетичні. Твір Арсенія Солунського виявлено у 13 списках, які датуються XV – XVII ст.ст. Оригінал не знайдено. Точні біографічні відомості про автора також не збереглися. Під питанням залишаються і час написання, і автентичність пам'ятки.

Відсутні і точні біографічні відомості про автора двох інших творів – ченця Варсофонія. Відомо лише час двох його подорожей з Києва до Єрусалимських земель.

Опис мандрівок в усіх творах здійснено за традиційною схемою наративних паломницьких «ходінь» попередніх часів. У них переважає інформаційний стиль, особлива увага приділена опису святих місць. А проте, медієвісти звертають увагу на деякі новації цих зразків паломницької літератури. Так, у творі Арсенія Солунського трапляються відступи від традиційних схем, властивих жанру «ходіння», подекуди описи святих місць та релігійних подій мають відверто легендарний характер (наприклад, розповіді про «пекельну ущелину», «голову Адама» тощо).

Зіставлення текстів двох подорожей Варсофонія також дає можливість виявити певну відмінність у викладі подій. Зокрема, у другому творі спостерігається намагання автора передати власні почуття та враження від побаченого,

розширити релігійну тематику за рахунок панорамних географічних описів. Прагнення автора відійти від інформативного опису святині, художньо оживити розповідь, створити духовний образ-символ на фоні екзотичного для русича простору є свідченням процесу подолання усталеної середньовічної схеми паломницького жанру.

Серед пам'яток давньої української літератури XV ст. релігійного змісту слід згадати і нові редакції Києво-Печерського патерика:

- Арсеніївську редакцію 1406 року, здійснену вихідцем із Києва тверським єпископом Арсенієм. У ній здійснено ряд скорочень, змінена структура збірника, включено нові тексти, наприклад, похвалу Феодосію Печерському;

- дві т. з. Касіянівські редакції 1460 р. та 1462 р., розширені новими статтями з дотриманням хронологічної послідовності у викладі подій.

Слід зазначити, що попри всю середньовічну традиційність, тексти обох Касіянівських редакцій зазнали чималого впливу емоційно-експресивного стилю «плетіння слів».

Тенденції усталених літературних традицій давньоруського середньовіччя найяскравіше проявляються у літописанні – магістральній жанровій формі письменства Київської Русі, виникнення і розвиток якої були тісно пов'язані із діяльністю та завданнями світської влади. Виклад подій та їх трактування обумовлювались не лише особистими літературними смаками кожного літописця, а й конкретними політичними завданнями часу укладання або редагування твору.

Вище вже йшлося про культурний вплив Княжої доби, якого зазнавало новоутворене Велике князівство Литовське. Його можновладці, як у свій час правителі Київської Русі, потребували не лише теологічного, а й конкретно-історичного ідеологічного підґрунтя власної політичної діяльності. Це була одна із головних причин звернення до жанру літопису. З другого боку, автори літописних творів мали на меті закріпити історичну пам'ять рідної землі (білоруської та української) в умовах існування у складі Литовського князівства. Як наслідок, формуються літописні зведення, найголовнішими з яких вважаються Західноруський (Литовський) літопис та Короткий

Київський літопис.

Західноруський літопис написано тодішньої книжною булорусько-українською мовою. Оскільки він вважається спільною пам'яткою українського, білоруського та литовського народів, в медієвістиці він відомий під декількома назвами: Західноукраїнський (литовсько-булорусько-український)²⁷, Західноруський (Литовсько-руський)²⁸, Західноруський або Литовсько-руський²⁹. Найбільш вживана сьогодні назва – Західноруські (Литовські) літописи, оскільки збереглося 25 рукописних збірників цієї пам'ятки у трьох основних редакціях.

Найдавнішою та найменшою за обсягом є редакція 1440 року, здійснена у Смоленську. Як зазначав у своїх студіях М. Возняк, перша редакція – «це збірка механічно злучених творів»³⁰. Тут вміщені розповіді різночасових історичних подій від 1380 р.: історія правління, боротьби та битв князів Ягайла, Вітовта, Свидригайла, розповіді про підкорення українських та білоруських земель, про Поділля тощо, трапляються щорічні інформативні записи. Вже у цьому зведенні окремо виділяється частина, яку медієвісти розглядають як окремий художньо викінчений твір, – «Похвала о великом князі Вітовті».

Друга редакція Західноруського літопису була здійснена 1550 року. Оповідь у цьому зведенні продовжена до середини XVI ст. (до 1446 р.). У цій редакції до літопису внесено ідеологічно важливу для литовської влади міфічну історію походження литовців та їх князівства.

Третя, найбільш повна редакція була укладена 1560 року.

З усіх відомих на сьогодні списків найповнішим вважається пам'ятка XVI ст., яка має назву «Хроніка Биховця». Особливу увагу українських медієвістів привертає список, створений у Супрасльському монастирі поблизу польського міста Белостока, – «Супрасльський список», який за своїм змістом і стилем вважається найближчим до української історіографії.

²⁷ Подек В. Історія української літератури X-XVII ст. – К., 1994. – С.58.

²⁸ Волинський П., Пільгук І., Поліщук Ф. Історія української літератури: Давня література. – К., 1969. – С.111.

²⁹ Грицай М., Микитась К., Шолом Ф. Давня українська література. – К., 1989. – С.97.

³⁰ Возняк М. Історія української літератури: У 2-х кн.: Навч. вид. – Кн. I... - С.281.

Супрасльське зведення складається із 3 частин. Перша – «Сказання про вірних святих князів руських» або «Зібрання літописне, викладене коротко» – є скорочено-компілятивним зведенням-збіркою відомостей із різноманітних джерел попередніх часів (давньоруських літописів та польських середньовічних хронік), доведених у часі до 1427 р.

Друга частина – «Літописець великих князів литовських» (1431 – 1446) – позначена яскраво вираженим політичним спрямуванням.

Третя є продовженням другої і охоплює виклад подій від 1447 до 1505 р. У цій частині більше розповідей про життя українських та білоруських земель.

Останні дві складові зведення є оригінальним викладом історичних подій литовського часу, зображені у них насамперед непрості суспільно-політичні литовсько-польські та литовсько-московські взаємини.

У Західноруських (Литовських) зведеннях збережено характерний для літописання Київської Русі принцип вибудови історичного простору через діяння князів. Прихильники ідеї незалежності Литви від Польщі і Московії, автори літопису моделюють міфічну історію родоводу литовських правителів, виводячи її від давніх римлян часів імператора Нерона, підкреслюючи таким чином могутність та незалежність своєї держави. Такий принцип відстоювання державних інтересів у художньому творі позначений, з одного боку, впливом західноєвропейських історичних хронік, для яких було характерним вибудовувати королівські родоводи від іменитих та історично вагомих іноземців. З другого - простежується помітний вплив «Повісті врем'яних літ», у якій вже на початку літописець засобами художнього міфотворення намагається дати відсіч претензіям Візантії на вселенське панування.

Відстоювання державно-політичних інтересів Литви спричинило появу у зведенні прийнятого литовським патріотизмом панегірика – «Похвали о великом князі Вітовті». За змістом та художньою манерою текст похвали дуже відрізняється від літописного викладу в цілому. Образ оборонця й захисника литовських інтересів вибудований у панегірику як гіперболізована постать могутнього національного героя. Засобами емоційно-експресивного стилю сплітається у тексті пишномовне словесне мереживо

«Похвали». Перше речення панегірика, у якому використані прийоми звукопису, покликане одразу максимально підкреслити вагомість наступного викладу: «Таину таити цареву добро есть, а дела велика господаря поведати добро ж есть.»³¹

Засобами максимальної акцентуації думки про велич князя стають ускладнені синтаксичні конструкції, «ланцюгове нанизування» однотипних словесних форм на зразок: «Ти же велици господари велици земли велици князи» або «... и честь велику и дары велики, и дани многи приносяхуть ему...»³².

Складаючи довгий список-перелік правителів різних земель та держав, які бажають жити з князем Вітовтом у великій любові та злагоді, автор панегірика ігнорував історичну реальність, що ставало своєрідним ідейним підґрунтям підкреслення могутності та величчя князя. З цих же причин Вітовт у «Похвалі» гіперболізовано представлений як правитель всієї Руської землі та ще багатьох інших земель, як можновладець, перед рішеннями якого схиляються навіть ординці. Ці та інші художні прийоми й засоби надають твору публіцистичного пафосу надзвичайної сили.

Аналіз художньої специфіки тексту «Похвали о великом князі Вітовті» дозволяє зробити висновок про активне проникнення емоційно-експресивного стилю «плетіння слів» в різні жанрові форми давнього українського письменства Литовської доби.

А загалом для Супрасльського зведення та інших списків цієї пам'ятки характерні насамперед ознаки літописного стилю попередніх часів: фактографічність, хронікальність, властива воїнським повістям батальна масштабність та героїка.

Особливу увагу у літописі привертає оповідання «О Подольской земли», позначене цілісністю та викінченістю оповідного матеріалу. Події, описані в цьому тексті, відбувалися в кінці XIV ст. Йдеться про поневолення Литвою великої частини українських територій спочатку братами Корятовичами, а потім князем Вітовтом. Авторська тенденційність трактування подій проявляється у постійному наголошенні позитивності правління «великого»

³¹ Українська література XIV-XVI ст. – К.: Наук. думка, 1988. – С.79.

³² Там само. – С. 80.

Вітовта. Географічний простір контрольованих князем територій сягає від Києва до Черкас та Звенигорода, від Поділля – до Смоленська, за який неодноразово схрещували мечі литовські та російські можновладці. Намагаючись довести законність зазіхань Литви на українські землі і зображаючи князя Вітовта та інших литовських правителів спасителями й захисниками народу, літописці, може, й не маючи того на меті, створили географічно збірний образ українських земель, які потерпали від загарбницької політики іноземних можновладців.

Західноруські (Литовські) літописи зберегли для нащадків відомості про різноманітні події буремної епохи переходу від Середньовіччя до Нових часів: князівські міжусобиці, завойовницькі походи, війни, народні повстання, битви з ординцями тощо. Цим обумовлена і стильова строкатість списків: від ділової констатації, хронікальної докладності до уснопоетичного характеру оповіді, від гіперболізованої батальності до панегіричної риторичності тощо.

До складу Супрасльського списку ввійшов і невеликий твір «Начало русских князей Руского княженья», який у медієвістиці дістав назву «Короткий Київський літопис». Появу пам'ятки відносять до початку XVI ст. Опис подій ведеться від кінця IX до початку XVI ст. (862 – 1515). Головні складові пам'ятки:

- короткі витяги із давніших літописів;
- нові записи – волинські, поліські, київські тощо;
- відомості із церковної історії, які дозволяють припустити, що літописець походив із церковних кіл.

Історія Київської Русі викладається компілятивно, вона запозичена із найвідоміших літописних джерел: Повісті врем'яних літ, Київського та Галицько-Волинського літописів. До цього додано історії литовських та московських князів.

Найбільш вагомим у цій пам'ятці є художній матеріал, який стосується життя Київської землі, Волині, Полісся, починаючи із кінця XV ст. Чимало уваги приділено тогочасним міжусобним чварам, регулярним набігам татар та спустошенню українських земель. Розповідається

у літописі і про політичні позиції місцевої знаті, і про найбільші тогочасні епідемії (мор на Волині 1495 р.), і про

знамення тощо. Особливо прихильне ставлення демонструє автор до постаті одного із найвідоміших на той час ревних захисників православної віри – Острозького князя Костянтина Івановича. У літописі вміщена повість про битву кн. Костянтина із військом Василя III під Оршею і перемогу над російським князем.

Для мовної палітри Короткого Київського літопису характерний староукраїнський книжний стиль викладу. А проте і в цій пам'ятці можна подекуди спостерегти вплив «плетіння словес», скажімо, в окремих спробах ритмічної організації мови, а особливо у невеликій похвалі князю Костянтину Острозькому, де у кількох реченнях вимальовується низка характерних для емоційно-експресивного стилю ознак.

УКРАЇНСЬКИЙ ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС ДОБИ РЕНЕСАНСУ

У той час, коли землі Східної Європи потерпали від татаро-монгольської навали, зазіхань Османської імперії тощо, Західна Європа не мала перерви у поступальному розвитку культури. Із XIV ст. тут починається період, який вважається одною із найбільш знаменних епох в історії людської цивілізації, – доба Відродження (Ренесансу). Сьогодні медієвістика виділяє три етапи цього процесу:

- Раннє Відродження, або кватроченто (букв. – чотириста) – кін. XIII – XIV ст.;
- Високе Відродження, або чинквеченто (букв. – п'ятсот) – XV – XVI ст.;
- Пізній Ренесанс, або Криза Відродження – кінець XVI – початок XVII ст.

У різних країнах процес Відродження розпочинався неодноразово і розвивався нерівномірно. В авангарді європейського Ренесансу стоїть Італія, у якій нові тенденції розвиваються з кінця XIII – початку XIV ст. Потім цей процес поширюється Західною та Центральною Європою.

Відродження виникло на ґрунті досягнень середньовічної цивілізації, розкладу ранньофеодальних та формування перших паростків нових буржуазних відносин. Цьому сприяла низка факторів:

- утворення централізованих національних держав;
- швидке піднесення економіки та культури міст;
- перехід від ремесел до мануфактурного виробництва;
- розвиток кораблебудування та мореплавства;
- розширення торговельних стосунків у зв'язку із великими географічними відкриттями;
- звільнення філософської думки від авторитету церкви;
- розвиток природничо-експериментальних наук, зокрема науки про людину;
- початок книгодрукування.

Посилення міст, розширення сфери торгівлі призвели до швидкого збагачення представників середньостанових прошарків суспільства - міщан, купців, лихварів тощо, які починають усвідомлювати себе господарями життя на рівні із феодальною знаттю. Це змінює шкалу релігійних

цінностей, породжує нове бачення та розуміння сенсу життя. Середньовічна церква прищеплювала віруючим думку, що земне існування - це лише тернистий шлях страждань і випробувань, нагородою за які буде посмертне райське буття. Нова життєва практика вступає в суперечність з ідеологією аскетизму. Не відкидаючи ні основ феодалізму, ні засад християнства, доба Відродження творить нові могутні культурні цінності, в основі яких - звернення до земного життя, насамперед до людини з її прагненнями, почуттями, свідомістю та можливостями.

Для епохи Ренесансу було характерним поступове формування національної самосвідомості народів, поширення вільнодумства, розвиток світоглядних позицій нового типу. Це була доба наукових відкриттів у різних сферах, доба оновлення філософських напрямків, природничих наук, соціальних та політичних теорій, часи реформаторського перегляду застарілих релігійних догм (німецький теолог Мартін Лютер стає засновником нової форми віросповідання - лютеранства), посилення світських тенденцій в ідеології. Епоха Ренесансу дала світу багато визначних імен в науці, живописі, скульптурі, архітектурі, музиці, філософії, літературі тощо.

Головна ідейна течія цієї доби – **ренесансний гуманізм** (*від лат. – людський*), сутність якого – пристрасний інтерес до реального життя як найвищої цінності. Намагаючись по-новому осмислити вічні питання «Людина і Світ», «Людина і Бог», ренесансна **натурфілософія** замінює теоцентризм антропоцентричним сприйняттям світу. Догмат про Бога як творця світу і людини залишається, але видозмінюється. Гуманісти висувають концепцію ототожнення Бога з природою, діалектичного розуміння розвитку природи і, що найголовніше, в центрі світу ними бачиться найцінніша істота – Людина, здатна злитися з природою, перевищити її, у всьому піднятися до свого Творця. Земне життя

– найвища цінність, можливість для людини виявити власну природу та індивідуальну неповторність. Живопис, скульптура, література тощо – всі види мистецтва творили гімн Людині, її здатностям та можливостям. У ставленні до людини виділялися декілька вагомих аспектів:

- віра в божественні пізнавальні і творчі можливості, невичерпність здібностей людини;

- нова мораль, заснована на єдності плоті та духу;
- право на земні радощі й інтелектуальний розвиток, на задоволення чуттєвих і духовних запитів;
- самоцінність людської особистості;
- протиприродність оцінювання людини за її походженням чи багатством, расовою приналежністю чи релігійними переконаннями.

Епоха Відродження сповідує новий ідеал: духовно розкріпачений, гармонійно розвинений індивідуум, людина високої інтелектуальної культури.

Саме тому культурні діячі цієї пори заново «відкривають» культуру античності, творчо її трансформуючи. Гуманістам було близьке світовідчуття людей античності: переконаність давніх греків та римлян у надзвичайних можливостях людини – вільного, діяльного громадянина. Античність сприймалась як найвищий авторитет, ідеал людської культури, через призму якої оцінювалась сучасність.

Представники Ренесансу повертали античну класику, культ мистецтва, спиралися на давні авторитети, вважали головною справою – відродження й поширення античних знань. Вони опановували грецьку та латинську мови, збирали й коментували давні рукописи, вели археологічні розкопки, активізували увагу до т. з. моральних наук, зокрема, етики, яка потрактовувалась як головний зміст знань, до еротики як основи чуттєвого начала в людині. Людина розглядалась гуманістами у багатогранних вимірах: розум, діяльність, чуттєвість, фізичне та духовне життя, складність і неоднозначність характеру. Доба Ренесансу поетизує Людину, реабілітує її чуттєве начало, проголошуючи принцип гармонії чуттєвого та духовного. Як слушно зазначав Д. Чижевський, «Ренесанс, на противагу Середньовіччю, ставив людину в рамки природи. Середньовіччя вимагало від людини «сердечного розкаяння» та підпорядкування Божій волі, його силі, а Ренесанс хотів звільнити людину від цих бар'єрів і відкрити їй вільне поле діяльності. Це означало звільнення від середньовічної свідомості, залежності від світської та потойбічної влади»³³.

Гуманістичне бачення та сприйняття світу знайшло яскраве втілення в художній творчості митців доби

³³ Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур: У 2-х книгах. – К.: ВЦ «Академія», 2005. – С.98.

Відродження і досягло небувалого розквіту. Вперше важливого значення набув живопис, переважно монументальний, та скульптура. Формується велика гуманістична література, яка творчо модифікує все краще з попередніх епох, перш за все з античності.

Сюжети запозичуються насамперед з тем релігійних, античної міфології та історії. Але будь-який сюжет набуває гуманістичного потрактування: зображуючи образи мадонн, християнських святих чи язичницьких богів, митці «олюднювали» ці постаті, виражаючи так своє уявлення про людину сучасної їм епохи. Наприклад:

- всупереч аскетичній ідеї, закладеній в основі євангельської притчі, Тиціан у картині «Магдалина, що кається» зображує блудницю квітучою венеціанською красунею, яка не забула взяти в пустелю посудину з ароматичним маслом для свого чудового тіла. А на передньому плані картини великий художник змальовує людський череп – символ тлінності земного буття;

- у жодному з канонічних Євангелій немає згадки про оплакування тіла Спасителя, знятого з хреста. В добу Відродження ця тема стає одною із найпоширеніших (Нідерланди, Італія, Франція). У соборі Св. Петра в Римі і понині вражає силою трагізму та людяності мармурова скульптурна композиція «П'єта» (Оплакування), виконана одним із найвидатніших митців Високого Відродження Мікеланджело Буонароті;

- видатний італійський маляр та архітектор Рафаель у картині «Святе сімейство» порушує релігійні догми, малюючи св. Йосипа без бороди, а сам сюжет наповнює гармонією та ліризмом. Рембрандт, працюючи над цією ж темою, створює в картині не менш інтимну обстановку, оспівуючи щирість і теплоту людських стосунків. Тесля Йосип зображений митцем за верстатом з інструментами, а поряд у кімнаті грається з дитиною Богородиця.

Нове сприйняття людини найвиразніше проступає у осмисленні митцями сучасних тем, свідченням чого стає жанр портрету. Якщо в добу Середньовіччя важливою була не так подібність до оригіналу, як передача узагальнених людських рис, то ренесансний портрет стає засобом передачі індивідуальності образу. «Хороший живописець має писати дві головні речі, – стверджував Леонардо да Вінчі, – Людину

та уявлення її душі. Перше – легко, друге – важко...»³⁴. Портрет також стає засобом самопізнання (автопортрет) або засобом передачі осмислення художником людського героїзму і мужності (титанізм художнього образу, героїзація людини).

Такі ж засади простежуються і у розвитку літератури, визначальною особливістю якої є пристрасний інтерес до реального буття і пошуки нових принципів його моделювання. Ренесансна література переважно латиномовна (як атавізм середньовіччя) і частково франкомовна (французька – як мова міжнародної словесності Західної Європи). Стилістичний ідеал цього часу орієнтований на чистоту та зрозумілість мови.

Жанрова система літератури доби Відродження теж позначена якісними видозмінами. Використовуючи такі, відомі з часів античності та середньовіччя, форми, як сонет, ода, елегія, релігійний гімн (псалом) тощо, письменники вдихають в них нове життя, видозмінюють і тематику, і структуру форми. Так, сонет, започаткований у часи середньовіччя (перша третина XIII ст.), починає по-іншому звучати вже у творчості передренесансного лірика Данте. Його поезія надзвичайно музична та витончена за формою, а в тематичній основі творів вимальовуються історія зародження та розвитку високого чистого (мало не божественного) кохання до жінки (Беатріче). Продовжуючи розвивати цю витончену форму любовної лірики, представник Раннього Відродження Франческо Петрарка створює новий образ коханої жінки. Лаура у Петрарки – ідеал краси та досконалості – не символічно-безплотний образ. Це жива й повнокровна постать жінки, яка викликає земні пристрасті, реальні людські почуття. Отже, любовна лірика починає все більше наближатися до реального буття, долаючи абстраговану та туманну алегоричність середньовічної поезії.

Продовжуючи далі видозмінюватись, сонет у часи Пізнього Відродження в творчості Вільяма Шекспіра стає шедевром не лише любовної ліричної, а й філософської поезії. Навіть канонічну структуру 14-рядкового сонетного вірша (4 + 4 + 3 + 3) англійський поет змінює на нову

³⁴ Див.: Андроникова М. Сколько лет кино? – М.: Искусство, 1968. – С.72.

(4 + 4 + 4 + 2). Його сонетам притаманна надзвичайно висока поетична майстерність, багатство образної мови, психологічно-філософська глибина змісту.

У добу Відродження спостерігається і розвиток ряду нових епічних жанрових форм – новела, есе, мемуари, публіцистика тощо. Наприклад, демократичні тенденції Раннього Відродження проявляються у прозі Джованні Боккаччо. Республіканець за політичними переконаннями, Д. Боккаччо вважався одним із найосвіченіших людей I половини XIV ст., йому належить ряд латиномовних трактатів про античну міфологію та прославлених людей давнини. Написаний гуманістом твір «Декамерон» (між 1348-53 рр.) став свідченням вивільнення думок та почуттів із пут феодально-релігійного світорозуміння. «Декамерон» (своєрідна збірка новел, пов'язаних між собою наскрізною ниткою розповіді оповідачів) приніс автору славу зачинателя реалістичної італійської прози та блискучого майстра новели. Боккаччо створив повнокровні картини реального життя, вибудував галерею живих образів – людей різноманітних професій, соціальних прошарків, типів та характерів. Твору притаманні дотепність, жарт, утвердження життя у всіх його плотських радощах з одного боку, з другого – яскраво виражена антиклерикальна спрямованість, яка завдавала чуттєвого удару по релігійно-аскетичній ідеології.

Ще більше збагатилася культура та література за часів Високого Відродження. Прагнення до всестороннього розвитку особистості призводило до того, що багато хто з гуманістів залишив різноплановий культурний спадок. Так, наприклад, голландець Еразм Роттердамський не тільки перекладав античних письменників, а й писав латиномовні твори педагогічного змісту, богословські трактати тощо. Погляди, викладені ним у філософських працях, до певної міри навіть випередили ідеї просвітителів XVIII ст. Еразм Роттердамський таврував зловживання представників Церкви, полемізував із Мартіном Лютером, проголошував любов до свободи, простоти та спокою. Використавши форму середньовічного схоластичного панегірика, письменник створив зразок гостро-сатиричної пародії на тодішнє феодально-церковне суспільство Європи. Твір «Похвала глупоті» (1509) став нищівною сатирою на всі стани та професії, на всі вади, які змушували людину забувати про

розум, честь та гідність.

У ці ж часи англійський гуманіст Томас Мор пише латиномовну «Утопію» (1516). У першій частині твору викладені міркування автора про політичний та соціальний устрій тодішніх європейських держав. Друга частина – власне художній твір, структура якого схожа на фантастичні романи-подорожі.

Ставши автором першої соціальної фантазії, Томас Мор втілює у романі уявлення про ideale суспільство без приватної власності, з демократичним устроєм та розподілом благ за потребами людини. Громадяни острова Утопія розвиваються гармонійно, займаючись і розумовою, і фізичною працею. Всупереч біблійним постулатам жінки на острові рівноправні з чоловіками; протиріччя між містом і селом переборені. Саме від назви та змісту твору Томаса Мора виникне надалі суспільно-філософський термін «утопічний соціалізм».

У період Відродження входять в літературу якісно нові сатирично-пародійні романні форми. Одним із найвідоміших сатириків вважається Франсуа Рабле (Франція). Чернець, природознавець, противник ортодоксального релігійного світогляду, Франсуа Рабле першоосновою життя вважав матерію, природу і з грубуватим одкровенням захищав право людини на плотські насолоди. Його сатиричний роман «Гаргантюа та Пантагрюель» (1532-52) виявив глибокі гуманітарні та природничонаукові знання автора і в той же час був нерозривно пов'язаний із традиціями народної сміхової культури. Саме від неї у творі – натуралістична гіперболізація, вільна, дивакувата композиція, відвертий жарт, над яким панує голосний, життєрадісний, гомеричний сміх, покликаний знищити все, що заважає повноцінному та вільному розвитку людини.

Епоха Відродження, розкріпачивши особистість, звільнивши її від гніту середньовічної ортодоксальності та забобонів, стала і початком переходу до наступного суспільного устрою – буржуазного, з його соціальним та духовним гнітом. Започатковані в добу Раннього Відродження концепції світосприйняття, досягнувши апогею в часи Високого Ренесансу, на межі XVI – XVII століть зазнають серйозної кризи. Причиною стає усвідомлення людиною неможливості здійснення гуманістичних ідеалів.

Посилюється трагічне сприйняття людського буття, скептицизм.

Дещо інші ноти починають звучати і в літературних творах. Яскравим прикладом таких видозмін може бути, скажімо, драматургія Вільяма Шекспіра (Англія), який подарував світу шедеври в жанрах історичної трагедії, драми та комедії ситуацій.

Драматургії В. Шекспіра були притаманні глибоке відчуття взаємозалежності історії та людських доль, сповнені грандіозних пристрастей титанічні характери, майстерне створення драматичної напруги, поєднання реалізму із фантастикою та трагізму з гумором. Але у творах, написаних у 90-х роках XVI ст., добиваючись синтезу трагічного та комічного, Шекспір оптимістично потрактує життєві протиріччя, вважаючи можливим їх позитивне вирішення в дусі ренесансного гуманізму. Це простежується і в його історичних трагедіях («Ричард III» (1592), «Генріх IV» (1597), «Юлій Цезар» – (1599)), і в трагічній історії двох закоханих, смерть яких примирює ворогуючі роди («Ромео та Джульєтта» (1594)), і тим більше в життєрадісних комедіях («Комедія помилок» (1592), «Приборкання непокірної» (1593) та ін.).

Починаючи із 1600 року, характер трагічного у творах драматурга змінюється. Його джерело – різка суперечність між гуманістичними ідеалами та новонароджуваною буржуазною дійсністю. У трагедіях «Гамлет» (1601), «Отелло» (1604). «Король Лір» (1606) та ін. вимальовуються картини торжества злочину та всесвітньої несправедливості.

Художнє втілення кризи «ідеального» бачення світу, гуманістичного «міфу» про Людину як «вінець світобудови» спостерігаємо і у творчості Мігеля де Сервантеса (Іспанія), письменника-гуманіста епохи «трагічного» Відродження, автора романів, новел, віршів, п'єс, сатиричних сонетів. Його твори – не лише підсумок розвитку основних тенденцій ренесансної прози, але й початок нового етапу в історії європейської літератури Нового часу. Свідченням цього є великий прозовий твір «Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі» (1605-1615). Задуманий як пародія на середньовічний рицарський роман твір Сервантеса став наповненою глибинним змістом своєрідною енциклопедією іспанського життя початку XVII ст.

Постать Дон Кіхота, «лицаря печального образу» на віки стала уособленням неможливості торжества гуманістичних ідеалів у несправедливому суспільстві, символом високих, благородних, але безплідних зусиль.

У різних європейських країнах, як бачимо, всі три етапи ренесансного розвитку відбувалися по-своєму. Це було обумовлено особливостями національного розвитку. Слід, однак, пам'ятати, що Відродження – явище насамперед католицького західноєвропейського світу, але віяння його були настільки могутніми, що проявлялися і у східнослов'янських культурах, хоч і з певними відозмінами.

На українському ґрунті вже у XV –XVI століттях окремі тенденції Відродження знаходять свою інтерпретацію спочатку у творчості латиномовних письменників Галичини, згодом – у полемічній літературі кінця XVI – першої половини XVII ст.

Західноєвропейські ренесансні віяння найбільше позначилися на творчості латиномовних українських письменників кінця XV –першої половини XVI ст. Великі зрушення в суспільному житті Західної Європи доби Відродження принесли вагомі зміни і в освітню сферу. Вже у XIV ст. відкривається чимала, як на ті часи, кількість вищих навчальних закладів. Нові університети (від лат.– сукупність широкого кола спеціальностей) були засновані у Празі, Кракові, Гейдельберзі, Ерфурті, Кельні. Протягом XV ст. кількість вищих шкіл продовжує зростати – на початку XVI ст. в Західній Європі їх налічувалося вже 65. Всі вони діяли із санкції та під патронатом римської курії. Навчання відбувалося у формі лекцій викладачів, публічних диспутів, у яких брали участь професори та студенти, а також всі бажаючі, і було латиномовним.

У кінці XV ст., коли умов для отримання вищої освіти в українських землях фактично не було, вихідці з України (переважно з Карпатської Русі) починають здобувати її в західноєвропейських навчальних закладах. Ціла плеяда русинів навчалася в університетах Праги, Кракова, Лейдена, Лейпцига, Сорбони тощо. Далеко не всі із них поверталися по закінченні навчання на батьківщину: частина українських студентів залишалася працювати в Західній Європі, дехто викладав у зарубіжних навчальних закладах, навіть очолював їх.

Ставши людьми високої інтелектуальної культури, сприйнявши гуманістичне бачення та відчуття світу, русини реалізують свої творчі здібності в різних сферах науки та мистецтва (літератури насамперед). Різноплановий творчий спадок Юрія Дрогобича (бл. 1450 – 1494), Павла Русина (бл. 1470 – 1517), Станіслава Оріховського (1513-1560), Миколи Гусовського (бл. 1480 – бл. 1540), Івана Туробінія (Рутенця) (1511 – 1575), Григорія Чуя (бл. 1523 – 1573), Севастіана Кленовича (бл. 1545 – 1602) та ін. приніс в українську культуру, зокрема в літературу, могутній подих західноєвропейського Ренесансу.

Оскільки в добу Відродження латина була універсальною мовою інтелектуалів, спадщина цих письменників і вчених водночас – латиномовна. В українській літературі розвивається якісно новий пласт письменства, у якому всупереч ідеології аскетизму, максимально посилюються гуманістичні світські тенденції. Окрім того, як слушно зазначив В. Яременко, «латинська мова відіграла ще одну позитивну роль для поневолених народів: вона була буфером проти денационалізації та асиміляції – для українців проти полонізації, для чехів – проти германізації і т. д.»³⁵.

Вимушені задля права навчання приймати католицизм та писати латиною, українські письменники не забували про цю потребу національної самозбереженості, додаючи до своїх імен прізвища-визначення: Роксоланин, Русин, Рутенець (тобто українець) тощо. У листах, виступах, художніх творах ці автори повсякчас підкреслювали, що вони українці, пишаються своїм краєм та народом. «Я русин, і цим пишаюся, і про це відверто всюди заявляю», – стверджував С.Оріховський³⁶. «Вітчизна моя Русь», – писав він у одному з листів³⁷.

Свідомо підкреслюючи своє українське походження, латиномовні письменники насичували твори яскраво вираженими патріотичними тенденціями: оспівували свій

³⁵ Яременко В. Українська поезія XVI століття // Українська поезія XVI століття / Редкол.: О.С.Масенко та ін., упоряд., вступ. ст. та примітки В.В.Яременка. – К.: Радянський письменник, 1987. – С.12.

³⁶ Див.: Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XIV-XVII ст.: У 2-х кн. – Кн. I. – К.: Либідь, 2004. – С.44.

³⁷ Див.: Яременко В. Українська поезія XVI століття... – С.11.

народ, рідний край, його природні багатства, унікальну красу тощо. Одночасно у творах митців чітко простежується культурна переорієнтація, насамперед на ренесансне західноєвропейське мислення.

Колумбом відродження української культури та науки називають сьогодні першого українського вченого тої доби **Юрія Дрогобича** (справжнє прізвище – Котермак чи Котернак), багатогранна наукова діяльність та художня творчість якого позначена гуманістичними тенденціями.

Виходець із ремісничої родини зі Львівщини став видатною людиною свого часу. Почавши за один гріш (як незаможний вступник) навчання в Ягеллонському університеті в Кракові, молодий русин закінчує його в найславетнішому тоді в Європі Болонському університеті, досягнувши найвищого рівня наукових знань в різних галузях

– доктор та професор з астрономії, медицини, філософії, протягом 1481-1482 рр. перебував на посаді ректора. Його лекції з астрономії у Краківському університеті слухав Микола Коперник.

Перу Юрія Дрогобича належить наукова розвідка, відома всім тодішнім вченим Європи, – «Прогностична оцінка поточного 1483 року». Авторитетними були і такі дослідження вченого, як «Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 року» та «Трактат з шести розділів про затемнення» (1490).

«Прогностична оцінка...» була видана у Римі 1483 року. На сьогодні це перша відома друкована книга вченого з України, у ній вміщені окремі наукові відомості з астрономії, метеорології, філософії, економіки, географії. Починається дослідження Юрія Дрогобича віршованим вступом, який вважають першою декларацією поета і поезії. Звертаючись у своєму вступі-посвяті до римського папи Сикста IV, автор засуджує честолобство та зиск, задля яких, на його думку, писали свої книги автори того часу. Для Юрія Дрогобича цінність книги полягає насамперед у її подальшій користі «роду людському». З позицій ренесансного гуманізму сповідує автор культ людського розуму, його неосяжні можливості:

*Обири неба для наших очей незбагненно великі;
Розумом легко, проте, можемо їх осягнути. Наслідки
ми за причинами і навпаки визначаєм:*

*Так відкривається шлях, що до ефіру веде*³⁸.

Праця Юрія Дрогобича, яка дійшла до нас лише в двох примірниках, вважається одною із найдавніших друкованих, «колискових» книг людства.

Ще розлогіше декларує ідею вартісності та вагомості поетичного слова наступник Юрія Дрогобича, виходець із Лемківщини Павло Русин із Кросна (Павло Процелер, 1470–1517) – поет, видавець, магістр вільних мистецтв, професор Краківського та Віденського університетів, викладач словесності в Угорщині, який залишив об'ємну (кількісно та ідейно-тематично) спадщину, що дозволяє говорити про створення автором власної поетичної школи³⁹.

Ранні поетичні студії Павла Русина припадають на 1507-1508 роки. Року 1509 у Відні автор видає першу збірку «Павла Русина з Кросна... панегірики та інші пісні» (близько чотирьох тисяч віршових рядків). Серед розмаїтих за ідейно-тематичним змістом творів збірки привертають увагу насамперед вірші, в яких автор, як і його талановитий попередник, розвиває мотив поета та поезії. У творі «Похвала поезії» Павло Русин називає поетичне слово «світлим даром богів», вважаючи, що тільки воно здатне на віки зберегти пам'ять про минуле, його героїчну історію. Тільки поезія, вища за будь-які станові чи національні обмеження, здатна помистецьки приховано донести правду про минуле. Використовуючи, як і Юрій Дрогобич, образи античного епосу, Павло Русин висловлює у вірші переконання, що справжній поет натхненний «божеством небесним». Сповідуючи гуманістичні тенденції Відродження, автор співає гімн античним митцям слова, творчий спадок яких є невичерпним джерелом знань, мудрості та натхнення, і закликає сучасників припасти до цього джерела:

*Ось тому, прошу, – коли справді вабить
Фебів храм тебе і шануєш ревно Дев'ять
муз, сестер, – до того поета
Серцем горнився.*

*Вчених книг його не згортай ніколи,
Чистим серцем пий ті зразки високі, –*

³⁸ Українська поезія XVI століття... – С.39.

³⁹ Чимало його учнів стало видатними слов'янськими поетами.

*І побачиш, вір, те, що було вчора
Скрите від тебе*⁴⁰.

В оді «Павла Русина з Кросна до Аполлона...», звертаючись до легендарного античного бога з проханням поетичного натхнення, автор прославляє покровителя муз, називаючи себе вічним слугою античної класики. Звертаючись у віршах до своїх учнів, Павло Русин дає настанови сповідувати ці ж принципи у власній творчості. Наприклад, в елегії «До Яна з Вислиці, шанувальника муз і учня, достойного похвали», високо поцінуючи поетичний дар адресата та його прагнення опанувати античні надбання, письменник відстоює потребу високої поетичної культури, наполягає на абсолютній точності при написанні вірша, на виконанні всіх законів поетичної майстерності (тобто теорії віршування):

*Та нам'ятай: не погорджуй найменшою вадою навіть, Щоб на творіннях значних темних ти плям не зробив*⁴¹.

Підкреслюючи у цьому вірші винятковість поетичного дару свого учня, Павло Русин при цьому неодноразово наголошує, що, окрім натхнення, слід бути наполегливим і працелюбним. Істинно велика поезія – справжня наука, яка опановується все життя, вважає митець. Тож і форми його віршів відповідають найпоширенішим античним зразкам строфічної поезії (вірш сапфічний, алкеїв тощо), як, до речі, і жанрові форми (поема, панегірик, буколіки-еклоги, акровірш). Лейтмотивом усієї художньої діяльності українського просвітителя проходить запозичена з античності думка про вічність мистецтва, тріумф його над часом.

Не обминаючи у своїй творчості релігійно-філософічні мотиви, дотримуючись усталених теоретичних принципів високої поезії, українські латиномовні поети в дусі ідей ренесансного гуманізму надавали світського звучання давно відомим темам. Так, Павло Русин, перу якого належить низка релігійних віршів на честь Богородиці та з приводу різних церковних свят, у поезії «Про прихід зими» філософічно розмірковує над питанням плинності та скороминушості людського життя. Використана у вірші антична образність спочатку слугує створенню картин

⁴⁰ Українська поезія XVI століття... – С.44-45.

⁴¹ Там само. – С.50.

зміни однієї пори року на іншу – мертву та холоду зиму. Феб (Аполлон), який швидко прокочується небом від світанку до заходу; реальний зимовий холод, що несе випущений Еолом північний вітер Борей, а той «мчить, розгуканий, шалений» – все це поетичні образні картини настання холодної зими. Але у кінці вірша ці реальні природні зміни асоціативно порівнюються із швидким переходом людини від юності до старості, яка

*...гідка, шкутильгаючи, йде поспішним кроком,
Невдовзі й смерть кваплива нас настигне*⁴².

Змалювавши таку похмуру й непривабливу картину, кинувши репліку про те, що смерть може забрати і замолоду, Павло Русин закінчує вірш, декларуючи позиції ренесансної натурфілософії: людина, її земне життя – найвища цінність, а значить, слід встигнути за відведений їй недовгий строк прожити і відчутти всі можливі земні радощі та задоволення.

*Нині для втіхи живім, ушановуймо кожную мить погідну [...]
Тож про палкі почуття, поки можна ще, весело співаймо [...]
Чари важкі піднімім, що пилося нам,*⁴³ –

з радісним оптимізмом закликає поет. Натурфілософські погляди доби Відродження по-іншому, але не менш сильно проявлені і у творчості Івана Туробінія (Рутенця) – професора права, ректора Краківського університету, автора низки юридичних трактатів, підручників, численних віршів, розпорошених по різних збірках, латиномовних епіграм тощо.

У творчому доробку письменника є зразки високохудожньої духовної поезії, позначені ренесансними гуманістичними ідеями. Доказом цього є вірш «Псалом 99-й, який заохочує до псалмоспіву Богові і покладання надій на нього єдиного».

Дев'яносто дев'ятій пісні із «Псалтиря» притаманне суворе інтонаційне звучання, характерна для середньовічного антропоцентризму набожність:

*Царює Господь, – і народи
тремтять,
сидить на Херувимах, – і трясється
земля!* –

⁴² Українська поезія XVI століття... – С.52.

⁴³ Там само. – С.52.

починається Біблійний псалом. І далі:

*Великий Господь на Сіоні, і
піднесений Він над усіма
нородами!*

*Хай імя Твоє славлять, – велике
й прізне⁴⁴ воно!*

Зовсім інакші інтонації звучать у поезії Івана Туробінія (Рутенця). Переспів сповнений радісною піднесеністю, оптимістичними емоціями, гуманістичним пафосом:

*Йдіть і спізнайте свого короля і патрона, о люди, – В
благочестивих піснях слайте невпинно його*⁴⁵.

Звертаючись до усіх народів Європи, автор закликає їх до братського єднання під рукою Всевишнього, адже доброта та любов його безмежна:

*Знай же, сучаснику: Бог, про якого ти дбаси невпинно, Є
найправдивий, тому житиме з нами повік. [...] Зважся, і все, що
захочеш, проси у благаннях цнотливих, – Хай, що бажаємо, нам
щедро десницею дасть*⁴⁶.

Бог у псалмі поета набуває значення вищої гуманістичної ідеї, яка має об'єднати всіх людей. Він лише названий, а оспівуються у творі народи, їхня земля, підкреслюється потреба єднання, мирного життя як провідна гуманістична сутність.

Вимушене багаторічне проживання за межами рідного краю дало вихідцям з українських земель можливість багатогранного інтелектуального розвою та реалізації своїх духовних надбань, але і породжувало болічу ностальгію за батьківщиною та яскраво виражений відвертий патріотичний пафос, проявлений у багатьох творах цих авторів.

З ностальгічними емоціями поєднувалась і одна із високопатріотичних тенденцій, привнесених у Відродження ще із античних часів: про свою батьківщину говорити/ писати або добре, або нічого, бо відданість рідній землі – найвища із людських чеснот.

У часи, коли продовжувалося активне формування українського етносу, зростала національна свідомість нашого народу, патріотизм розвивався на плідному й благодатному ґрунті, допомагаючи роксоланам-рутенцям виділяти себе

⁴⁴ Підкреслення наше. – О.К., І.С.

⁴⁵ Українська поезія XVI століття... – С.111.

⁴⁶ Там само. – С.112.

з-поміж інших слов'янських народностей, вдосконалювати вже набуті властивості, формувати волелюбність, відвагу, працьовитість, почуття власної гідності, пошану до своєї історії, ба навіть спільні побутово-етнографічні ознаки тощо як найголовніші риси власної ментальності.

Саме тому Юрій Дрогобич у розділі «Про становище Польщі» (в трактаті «Прогностична оцінка поточного 1483 року») наголошує, що Львів і Дрогобич належать до Русі, а не до Польщі. У його розумінні «Руське Королівство» – це вчорашнє Галицько-Волинське князівство, Карпатська Русь, яку у XIII ст. очолював Данило Романович Галицький – король Данило. А **Микола Гусовський** в опублікованій 1523 року у Кракові поемі «Пісня про зубра»⁴⁷ співає гімн красі природи українських і білоруських земель, виявивши при цьому глибинні знання традицій, історії та звичаїв рідного краю.

У 1600 році придворний поет та історик князя Острозького **Симон Пекалід** у поемі «Острозька війна» напише, що його рідній землі Бог дав все, що потрібно людині для мирного, щасливого життя, – від життєдайного повітря до щедрих лісів, лук, хлібних нив. Прославляючи рід Острозьких, історіограф утверджує характерну для ренесансного мислення гуманістичну думку про спроможність людини власними силами досягти найбільших висот, спираючись на доблесть та добротність.

Описуючи військові походи князя Острозького, у яких, можливо, й сам брав участь, автор демонструє власне бачення історії та місце людини в ній. Згадуючи правителів Київської Русі від Кия до Ярослава Мудрого, Симон Пекалід з пошаною говорить про їх державницькі якості як приклад для наслідування. У той же час письменник підкреслює думку, що справжня слава можновладця зростає не від його родової приналежності, а від самоцінності людської особистості, її власного труду, сповідаючи таким чином основні положення «Повчання дітям», які залишив нащадкам Володимир Мономах. Тому, уславлюючи князя

⁴⁷ Твір був замовлений М.Гусовському віленським воєводою Миколою Радзивилом як поетичний супровід-додаток до подарунка папі Леву X, для якого було виготовлене опудало зубра з описом цієї тварини. Лев X помер, не отримавши подарунка, а поема М.Гусовського була опублікована під назвою «Пісня про зубра».

Костянтина-Василія Острозького та його сина Януша, автор насамперед наголошує на особистій доблесті та мужності правителя, підкреслює всі позитивні якості князя аж до його просвітницької діяльності.

Трохи пізніше **Іван Домбровський** у латиномовній поемі «Дніпрові камени» — одній із найвизначніших пам'яток початку XVII ст. — представить історію України-Руси від 430 до 1618-го року, наголошуючи насамперед на династично-родовій історичній тяглоті свого народу⁴⁸. Знайомлячи Західну Європу із своїм народом, автор свідомо підкреслює, що його прадавньою Батьківщиною є добре відома усій Європі Київська Русь. Праматір і колиску сучасних поету русинів автор змальовує могутньою та величною державою, від якої походить і козацький рід. Від легендарного Кия та його братів тягнеться історичний ланцюг до роду Острозьких князів — старого Костянтина-Василія та його синів Олександра і Януша. Іван Домбровський твердо вірить, що народ, який не забуває своєї історії, чекає світле майбутнє.

Абсолютно відверто про це заявляє на початку свого трактату «Зразковий підданий» (1548), написаного на замовлення польського королівського двору, Станіслав Оріховський: «Я русин і хвалюся цим і охоче про це заявляю, пам'ятаючи про свій грецький рід і руську кров, про місце, де я народився і виріс»⁴⁹. Для поета, таким чином, чи не першою доброчесністю, якою має володіти достойний васал свого сюзерена — «зразковий підданий», є повага до рідної землі, відданість її народові, пошана до її минулого.

На думку митців того часу, зв'язок з батьківщиною є невід'ємним атрибутом досконалої людини. Як бачимо, в цьому вони продовжують традиції киеворуської літератури, яка послідовно доводила, що лише за умови синівського ставлення до рідної землі, за умови життя і подвигів во ім'я цієї землі людина здобуде повагу і Божу ласку. «Тема

⁴⁸ Поему І. Домбровського можна назвати типовим для ренесансних гуманістів своєрідним дослідженням на історичну тему: поетичний виклад супроводжується докладними примітками, коментарями і посиланнями на джерела, чужі думки у тексті виділяються як цитати.

⁴⁹ Див.: Наливайко Д.С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури. - К., 1984. - С.170.

батьківщини, Русі у творчості Павла Русина, Миколи Гусовського, Севастяна Кленовича, Симона Пекаліда, Адама Чагровського звучить драматично, вона — її серцевина. І хоча майбутнє рідної землі майже неозначене, зате драматизується сучасне, в душах поетів — тривога і стурбованість, громадянський неспокій. Їхня творчість є всеохоплюючим висловом духовного життя, патріотичної активності»⁵⁰.

Опинившись далеко від своєї батьківщини, русини прагли не лише проповідувати патріотизм як найвищу доброчесність, але й висловлювали власні, суто інтимні почуття, породжені розлукою, відірваністю від рідного коріння. Власне, почуття ностальгії у них було не менш драматичним, ніж в українців-емігрантів XX ст. Ось як через звертання до рідної Лемківщини передає психологічний стан мандрівного студента-ваганта XVI ст. Павло Русин, потрактовуючи «думку про рідну землю як естетичну категорію» (В.Шевчук):

Здрастуй, мій краю! Ти милий владиці зористого неба! Здрастуй, о земле, уцерьть повна багатства й добра! Здрастуй, мій краю, що страх ти наводиш на знать гордовиту! Здрастуй, о земле моя, мила для вчених людей! [...] Ти самостійно, без інших земель, можеши жити привільно, Знов же без тебе прожить жодна не зможе земля. Завжди я прагнув побачить тебе, дорогу свою матір, Завжди про долю твою вдень і вночі турбувався.

*Зараз спішу, годувальнице мила, до тебе вернутись, Довго не бачив тебе, о найдорожча моя!*⁵¹

А сучасник Павла Русина, Матей з Мехова, один із ректорів Краківського університету, писатиме: «Рідна земля солодко притягає до себе всякого і не дає забути про себе. Тому жодна тверезомисляча людина (*підкреслення наше*. — О.К., І.С.) не стане ображати чи ганьбити свою вітчизну...

а буде битися за неї, намагаючись розкрити й освітити чужим те, що служить до її честі і справедливості»⁵², тим

⁵⁰ Яременко В. Українська поезія XVI століття... - С.11.

⁵¹ Русин Павло. До Севастяна Малі, щоби він, коли залишить Польщу і повернеться до рідного краю, привітав свою батьківщину таким віршем // Українська поезія XVI століття. — К., 1987. — С.47-48.

⁵² Див.: Савчук О. Поет-гуманіст Павло Русин з Кросна // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст. — К., 1993. — С.132.

самим чітко формулюючи головну мету усієї латиномовної української поезії: розповісти про себе як про синів Русі-Роксоланії-Рутенії та показати усьому світові свою рідну землю.

Саме з такою метою звертається до образу України-Роксоланії у однойменній поемі Севастян Фабіан Кленович (≈1545-1602), автор ще трьох великих епічних полотен – латиномовного «Звитязтва богів» (1587) та польськомовних поем «Фелікс, тобто Спускання лісу Віслою та іншими ріками, що до неї дотикаються» (1595) і «Гаман іудеїв» (1600) (дві останні вважаються набутком лише польської літератури). Валерій Шевчук пише: «Роксоланія» – це ніби вигук радості блудного сина, який повернувся на рідну землю і щасливий од того, що її бачить. Він хоче її прославити, розповісти про неї, адже приступив до батьківського порога й чекає, що його приймуть тут з радістю, що справу його продовжать»⁵³.

Поема «Роксоланія» С.Кленовича, відома ще під назвами «Русь» або «Червона Русь», – один із кращих творів давньої української літературної традиції, у якому, після «Повісті врем'яних літ» та «Слова про Ігорів похід», витворюється надзвичайно масштабний, різноплановий і величний у своїй значущості для подальшої світової історії образ України.

Поема, присвячена *«найщедрішому та найяснішому сенатові славної львівської громади»*, одночасно зорієнтована на світ європейський, який ще нічого не знає про Роксоланію. Доказом адресування твору європейському читачеві може стати епіграф, взятий Кленовичем із Вергілієвих «Буколік»: *«Хай же ліси, якщо пісня про них, будуть консула гідні»*. Україна у поемі – це великий, сповнений багатоголосого пташиного співу ліс, спокійний у своїй величності і впевнений у своїх багатствах:

*Вільхи в долині росли, на узвишсях дуби красувались, У
піднебесся вп'ялось їхнє зелене гілля, Тут із вершини крутої
струмок розливав свої води [...].*

*І соловейко в тернистім куці десь виспівував пісню, Голос
приємний з куца зрадив того співака*⁵⁴.

⁵³ Шевчук В. Співець Роксоланії // Шевчук В. Дорога в тисячу років... - С.64.

⁵⁴ Українська поезія XVI століття. – К., 1987. – С.118. Далі цитуємо за цим виданням, вказуючи сторінку у тексті.

Відразу треба наголосити, що автор у поемі не говорить про Роксоланію як про державу, але все ж не сприймає її і як частину Польщі, називає *«нашою країною»*, *«нашою багатою землею»*, визнаючи тим самим етнічну самодостатність українців, яких послідовно іменує *«русинами»*, *«русами»*, *«руськими селянами»*.

Цікавими у цьому контексті є спроби автора переповісти найважливіші моменти з минулого Роксоланії. Розмову про це починає богиня історії Клію, яка *«нечувану пісню заграла на флейті»*.

На сьогодні серед українських медієвістів одностайно визнано, що Кленович був знайомий з однією з редакцій «Повісті врем'яних літ». На користь такої думки говорить той факт, що поет вустами Аполлона називає русичів *«кращими нащадками батька Яфета»*, *«плем'ям Яфета»*, пропонуючи декілька його найменувань: бастарни, ілірійці, сармати, гамаксобії. При цьому зазначає, що назва «Русь» дуже давня і походить ще від правічних часів.

Цікавою є версія Кленовича про походження русів. Він зазначає, що їх прадіди прийшли з півдня, повз води Меонтійського (Азовського. – І.С.) моря, осіли в холодному краю, де *«лютує Борей»*, *«під Воза сузір'ям»* побудували свої оселі і почали обробляти «врожайні поля» та зводили гарно укріплені міста. Важливою ознакою, яка має прихилити парнаських мандрівниць до народу Роксоланії, на думку Кленовича, є те, що русичі:

*...закони Й звичаї предків своїх ще й зберігають
тепер[120].*

Як явище ренесансової європейської культури, «Роксоланія» є суто світським твором, у якому абсолютно відсутні будь-які богословські проблеми. Кленович лише один раз опосередковано згадує про міжконфесійну ситуацію, у якій опинилася тодішня Україна, перебуваючи під тиском католицької Польщі. Сповідуючи гуманістичний принцип поваги до людської особистості, залишаючись католиком, поет виявляє свою релігійну толерантність і прихильно говорить про бажання роксоланів зберегти своє православ'я:

*Русь зберігати старі прадідівські закони уміє. З
того шляху не звертать, що почала ним їти. Ті
зберіга установи, що перейняла їх від Сходу,*

Віри, що раз прийняла, держиться вірно тепер, Хоч і не раз римським колам є децю і не до вподоби... [116].

Поєма має досить цікаву форму: вона написана як своєрідний путівник невідомою для Європи землею, батьківщиною поета – Роксоланією. Мандрівниками, які прийшли в цю землю, виявляються парнаські музи на чолі з Аполлоном. Їх поява тут виправдана бажанням Кленовича знайти для бездомних нещасних мандрівниць, які давно втратили грецький Парнас і тепер блукають світами, нову оселю на українських горах:

Гори Менальські, богине, повір, є й у нашій країні, З подивом дивиться Русь наша на Альпи свої. [...]

Саме отут, під горою, богині, ви можете жити... [116].

На думку, О.Савчук «традицію запрошувати до рідного краю Аполлона і муз започаткували ... німецькі новолатинські поети, орієнтуючись на римських творців, які усвідомлювали себе спадкоємцями греків»⁵⁵.

Фактично, С.Кленович чи не перший в українській літературі цього періоду висловлює тезу про надзвичайно високий культурний і мистецький потенціал Русі, яка, на його думку, у нові часи має беззастережно стати новим осередком європейської культури, новим Парнасом. Ця тенденція пізніше особливо виявиться в україномовній поезії, зокрема у панегіриках кінця XVI - початку XVII століття. Вже у першому друкованому панегірикові «Просфонима» (1591), складеному та виголошеному учнями і вчителями Львівської братської школи на честь приїзду до міста митрополита Михайла Рогози, Львів прославляється за його здобутки в культурі та науці, подається інформація про науки та способи їх викладання у Львівській братській школі.

Образ Парнасу, який є свідченням високого наукового і культурного розвитку України, зустрічаємо і у панегірику «Євхаристиріон, або Вдячність» (1632) Софронія Почаського. У посвятній передмові, зверненій до Петра Могили, говориться: «Умислили, отоже, вельможний наш добродію, гори тобі виставити. Гори, мовлю, Парнасу й Гелікону, щоб на них увесь світ малий міг твоєї слави і

⁵⁵ Савчук О. Рецепція українською бароковою літературою окремих елементів новолатинської поезії // Україна XVII ст. між Заходом та Сходом Європи: Матеріали I-го українсько-італійського симпозиуму. – К. – Венеція, 1996. – С.356.

тілесним і душевним оком дочитатися ... Годиться такій шляхетній славі на горі вдячності, од нас поставлений, бути»⁵⁶. Друга ж частина панегірика має назву «Парнас, або Сад умілості ... під час весни особливої до народу ... десять літорослей наук визволених вже з себе випускає», де парнаські музи та Аполлон розповідають про різні види діяльності, запроваджені у Київській лаврській школі, і тим самим декларують Київ новим Парнасом.

У цьому контексті «Роксоланію» С.Кленовича можна розглядати як своєрідну поетичну тезу про «Парнаське» майбутнє усієї України. Відповідно, митець прагне залучити у якості доказів на її користь якомога більше об'єктивної інформації про Роксоланію. Як наслідок — його поема перетворюється у своєрідний довідник, що розповідає абсолютно про всі сфери життя та діяльності мешканців цієї землі, не оминаючи жодної, вдаючись до деталізації та натуралізму. Відтак Україна постає у всій своїй природній величі і красі, майже не поступаючись монументальному образіві Київської Русі у «Повісті врем'яних літ» чи образіві Руської землі у «Слові про Ігорів похід».

Починається поема із загальної характеристики Русі, у якій Кленович говорить про все, що, на його думку, могло б привабити сюди парнаських мешканок. Він визначає географічні межі країни: це литовські угіддя, пущі, які тягнуться до «московських суворих просторів», «скований снігом і льодом міцним океан», який відділяє Русь від царства Борея, Альпи та Евксінський Понт – «кордон східний, від гетів лихих».

На особливу увагу парнаських муз, на думку Кленовича, заслуговують руські ліси. Саме з їх опису починається знайомство з Роксоланією. Перераховуючи численні породи дерев, які зустрічаються в роксоланських лісах, а це і «гіллясті дуби», і «багаті живицею сосни», явір, модрина, ясен, тис, осика, вільха, «верби плакучі» тощо — поет називає і клена, пов'язуючи назву цього дерева із власним прізвиськом. Можна дійти висновку, що подібна заувага потрібна Кленовичу і для того, щоб підкреслити своє руське походження, наголосити на тісному зв'язкові, якій існує між ним і землею предків.

⁵⁶ Почаський С. Євхаристиріон // Українська поезія XVII століття. – К., 1988. – С.224.

Мандрівка лісом не лише демонструє музам різноманіття ботанічного світу Русі, але й дає можливість авторові вказати на практичне застосування дерев. У русичів не залишається без вжитку жодна деревина: вони займаються столяруванням і здатні зробити будь-який виріб, придатний для вжитку: чепігу, соху, мажі, возик, кілочки замість цвяхів тощо. Відверто проступає тут теза ренесансових митців про панування людини над світом природи. Кленович, розповідаючи про процес виробництва сільськогосподарських знарядь, зауважує:

*Там, де природа без сил, вміння pomoже йому
(русинови.– І.С.) [121], ... розум і вміла рука
селянина простого*

Вигне і зробить усе, що необхідно йому [122].

Розкішні ліси дарують русинам ще одну перевагу перед іншими народами: численна пушнина – «горностаєві хутра, шкури ... вовків з сірим відтінком, тхорів, соболів цінних, м'якеньких кунічок і заячі, білі...» – дозволяє їм підтримувати тісні торговельні зв'язки з багатьма країнами світу і забезпечує економічний добробут країни. Якість і вартість цих хутер «вища, ніж рун золотих!»

Народ, який населяє Роксоланію, займається численними ремеслами, але найважливіше значення для економіки країни, на думку автора, має хліборобство, скотарство, бортнярство. Акцентування на цьому теж зовсім не випадкове. Музи мають знати, що, прийшовши в руські землі, знайдуть тут мир і спокій, адже той народ, який активно господарює на своїй землі, який облаштовує її на краще, не здатний до насилля, він не загарбник, а відтак

– може забезпечити музам мирне і спокійне проживання. Окрім того, саме такі види діяльності гарантують їм добробут. Так молоко – ця страва античних героїв – на Русі становить основний продукт харчування. Про це говорить пастух Поліфем, звертаючись до прекрасної Галатеї:

З річки не п'ю я води і холодної також не хочу: Біле як сніг молоко – це мій щоденний напій, Спрагу та голод я лиші молоком заспокоюю завжди, Сир теж ніколи моїх не покидає корзин [128].

У цьому контексті слід зазначити, що, вводячи у свою поему образ циклопа Поліфема, Кленович зігнувавши Гомерівський сюжет із «Одіссеї», де Поліфем – страшний

і кровожерний велетень, скористався еллінським ідилічним сюжетом про миролюбного пастуха, який надаремне упадає за німфою Галатеєю, цим самим підкресливши мир і спокій, що панують у Роксоланії.

Перед зором мандрівниць проходить все життя руських пастухів, «багатих пастухів» – наголошує Кленович. Він описує надзвичайно докладно процеси доїння, виробництва сиру, численні пастуші звичаї, що дало підстави І.Франкові назвати його «першим українським етнографом». До всього пастухи – красені, вродливі, «саме кохати таких мати-природа велить». Тож і не дивно, що прекрасна Галатея прийшла на Русь і оселилася тут, допомагаючи скотарям.

Цікавими є й інші авторські зауваги про прийнятні умови існування для муз. Окрім молока і сиру, вони можуть також поласувати медовухою, секретом приготування якої володіють тільки руси. Цей напій як нектар, він виграє навіть у порівнянні з італійськими винами:

Хай, італійче, поступляться нашим медам твої вина, В тебе вино, а у нас справжній небесний нектар. Вина усякі дає вам земля, урожайна й волога, Мед же зсилає в росі нам сам Юнітер з небес [...]

Вина всі родить земля, а ось мед – він небесного роду [144].

То що ж краще нагадає, на думку Кленовича, парнаським мешканкам їхнє колишнє спокійне і устатковане, але, на жаль, втрачене життя, як не їжа богів, яку так просто знайти на безмежних просторах Роксоланії? Автор відверто говорить про «щасливу землю», де амброзія, ця «розкіш всевладних богів», «капає з неба».

Автор зупиняється і на описах міст, яких так багато в Роксоланії. Для розповіді це важливо, адже урбанізована земля куди привабливіша землі пустельної і дикої. Зрозуміло, що на першому місці – Львів, тодішня столиця Русі, «руського роду краса», до якої Кленович звертається з відвертим синівським піететом, сповненим ніжності і відданості:

*Місто спокою мого, я тобі присвятив свою працю!
Давньої віри красо, здрастуй, вітаю тебе! [149].*

Разом із Кленовичем славу Львову співають і музи-мандрівниці, які помічають усе: і вигідне географічне розташування міста, яке забезпечує його від руйнування під час нападів ворогів, і численні вежі, храми та будівлі, і ченців

ордену бернардинців, що славляться своєю скромністю і терпінням, це і розмаїття львівських мешканців: вірмени, руси, євреї, які живуть тут, дотримуючись кожен своїх звичаїв.

Після оповіді про Львів Кленович вважає за потрібне сказати і про Київ, *«могутню столицю князів давньоруських»*. Згадка про нього спонукає автора до розмови про найбільшу біду України XVI століття – *«дике плем'я татарське, що звикло розбоєм жититись»*, при цьому він виявляє надзвичайно велику спостережливість, описуючи зовнішність, побутові звичаї, військові походи татар.

Не може оминати автор і найважливішу для православного світу святиню – святі печери Києва. Як людина доби Ренесансу, Кленович відмовляється сприймати розповіді про них як про чудо. Він висловлює власне припущення про абсолютно природне походження підземних утворень, що постали як наслідок руху підземних річок, однак визнає, що руським печерам *«шану глибоку тепер на Русі віддають»*.

Характеризуючи Київ як визначне для руської історії місто, Кленович висловлює думку про його велич, яка буде відновлена, і одночасно нагадує своїм супутницям музам про подібність руської землі і античного світу:

Знайте, що Київ на Чорній Русі важить стільки, Скільки для всіх християн Рим стародавній колись [153].

Подібна теза про Київ як центр і славу православної України стане однією з провідних в українській літературі XVII століття, сформувавшись під тиском польсько-католицької експансії.

Продовжуючи урбаністичну характеристику Роксоланії, Кленович згадує, коротко схарактеризувавши визначальні ознаки кожного з міст, Замостя, де він працював вчителем, Кам'янець – міцну фортецю, Луцьк – резиденцію єпископа, Бузьк, оточений двома річками, Белз, де мешкає воєвода, Сокаль, славний храмом Богородиці Діви Марії, Перемишль – *«Прометееве місто»*, Дрогобич, де добувають сіль, Холм, що *«здаєка брилами крейди біліє»*. Він припиняє цей опис тільки тому, *«щоб не набридло»*, зауваживши при цьому, що на Русі ще багато міст, про які варто було б згадати.

Тож Роксоланія Кленовича – це не лише багатющий на

звуки і кольори, птахів та звірів ліс, але й велика країна, у якій розвинена промисловість, яка готова до протистояння нападникам, яка зберігає свої історичні пам'ятки і піклується про культуру. А найголовніше – це країна, населена талановитим народом, який уміє творити красу навколо себе навіть у буденщині. Саме це має остаточно переконати муз у правильності вибору землі для проживання.

Кленович особливо докладно зупиняється на розповіді про духовне життя роксоланів, *«про талант і про звичаї русів»*, стверджуючи, що вони ні в чому не поступаються давнім еллінами – творцям краси. Для цього автор не обмежується окремими заувагами, а послідовно описує все життя русина – від народження до смерті. А воно цікаве тим, що постійно пов'язане з процесом творення краси. Пастух майструє собі сопілку із будь-якої деревини і виграє на ній *«солодкі пісні»*, звеселяючи тужливу душу, у його співі *«радісне чути й сумне»*. Як у цьому контексті не згадати сопілкаря Лукаша з *«Лісової пісні»* Лесі Українки?

У своїй розповіді автор зупиняється на трьох найважливіших етапах у житті усякої людини: це народження, зрілість та смерть. Кожен з них у роксоланів пов'язаний з цілим рядом обрядів та звичаїв. Так, немовля, тільки народившись, відразу чує пісню бабиповитухи, у якій йому заповідається добра доля і якою відганяється зло. Зростаючи, хлопчик-русин виховується у *«спартанському режимі»*, його фантазії буйні і красиві. Так, звичайна палиця перетворюється в уяві малого русина на величного огиря, що несе його *«то навпростець, то довкіл»*. Пізніше, вже у парубочькому віці, руські «спартанці» уподібнюються Ікарові, який на штучних крилах піднявся до Сонця:

В руській землі є більше Ікарів таких, що літають, Простір лісів – це їх шлях, руки у них замість крил [133].

І хоча вони при цьому займаються досить тривіальною справою – збирають омелу для виробництва клею, але все ж автор захоплений їх сміливістю і трактує перестрибування з дерева на дерево як уміння літати.

Кленовича захоплює один із звичаїв, що панують в Руській землі, — це побратимство, яке ґрунтується на взаємній вірності у дружбі і єднає людей аж до смерті. Воно сильніше навіть кровних зв'язків і може встановлюватися не тільки між чоловіками, але й між жінками.

Близькість до еллінів, що славилися своїм прагненням всіляко прикрасити життя, виявляється у роксоланів і у їх словесній творчості. Прийшовши у світ під поетичні примовляння повитухи, русин і покидає його, наслуховаючи плачів-голосінь з вуст спеціально прикликаних жінок-голосільниць, що славляться умінням красиво причитати над покійним.

Приділивши у своїй поемі достатньо місця описові суто християнського способу життя русинів, Кленович все ж не оминає у своїй розповіді і власне поганські звичаї, які зберігаються у Роксоланії. Це, зокрема, звичай носити обіди душам небіжчиків, віра у силу зілля та чарів.

Здатність до фантазування, прикрашування навколишнього виявляється у численних легендах та переказах, що живуть серед русів і які з таким натхненням переповідає музам Кленович. Це історія про вужа-молокососа, який присмоктується до вимені корів і так харчується, про селянина, який загруз у дуплі з медом і випадково був визволений звідти ведмедем. Але найпоетичнішою є розповідь про зворушливу тугу за милим дівчини Федори, яка для приваблювання коханця вживає чарів.

Власне, цю частину «Роксоланії» можна вважати першою літературною обробкою народного легендарного сюжету про чарування, який стане таким популярним у національній літературі XIX-XX століття. Кленович включає цю історію до своєї поеми не лише як розповідь про один із фольклорних переказів. У нього вона набуває і певного тенденційного тлумачення. Його слухачки музи мають остаточно впевнитися у справедливості твердження автора щодо Русі як найоптимальнішого місця для їх проживання. І розповідь про Федора і Федору стає у нього останнім аргументом. Добре знаючи античну міфологію і еллінський світогляд, які, поряд з платонічним, за рівноправне визнавали і тілесне кохання, Кленович показує русів здатними на бурхливі інтимні почуття і бажання, заради задоволення яких вони готові вдатися навіть до спілкування із світом потойбічним, прикликавши на допомогу диявольські сили. Автор не приховує еротичного підтексту всієї історії, спростовуючи думку про начебто властиву русинам надзвичайну цнотливість. Він відверто

говорить про бажання тілесних любощів, притаманних українкам:

*... в ту пору (вночі. – І.С.) тужливо зітхають забуті коханки:
Тяжко в постелі самим без чоловіків лежать [163].*

Федору він характеризує як «русської крові дівча: меж у коханні нема», вона, прийшовши до ворожки, звертається до неї із словами:

«Мила бабусю, володарко Орка й Аверни сумного, Хай же від чарів твоїх темний здригне Ахеронт! [...] Вирви коханця мого, хоч як би преміцно тримали Сили небес і землі й води далеких морів [161]».

Далі автор дуже докладно, майже з енциклопедичною точністю, описує процес приготування зілля і запрошення на допомогу страшної потвори – цапа «з довгими чорними кудлами»:

*Сиплються в нього з очей іскри разючі, густі, З ніздрів і пащі жахливо палає вогонь іскрометний,
Гострі на лобі міцнім роги стирчать догори [163].*

Введення Кленовичем у оповідь цього образу є свідченням його доброї обізнаності з уявленнями русинів про диявольські сили. Адже саме в образі цапа постає у численних народних фантастичних та соціально-побутових казках нечиста сила, саме такий персонаж допомагає нещасному у коханні козакові добути прихильність дівчини у Гоголівській «Ночі перед Різдом».

Завершує Кленович свою епічну розповідь про Україну-Роксоланію описом поховального обряду русинів, ще раз зацентрувавши увагу на двох важливих деталях: це добробут русинів, що його вони втрачають, відходячи у інший, потойбічний світ, та добре товариство, друзі, які піклуються про душу небіжчика, замовляючи йому «*послання скорботне*» у «*нестриженого попа*».

І хоча завершення розмови автора з музами про одну з найкращих земель завершується досить несподівано, однак Кленович все ж знаходить спосіб підсумувати думку про Роксоланію як благословенне Богом місце.

Масштабним і величним постає у поемі образ землі, до якої автор не байдужий, землі, яка викликає у нього справжній синівський захват. Вона виростає перед читачем як образ країни незалежної і самодостатньої завдяки природним ресурсам, талановитим, працьовитим, розумним

і волелюбним людям, які здатні, на думку автора, стати повноправними членами європейської ренесансової єдності.

Розглядаючи питання патріотизму латиномовних українських письменників Литовської доби не можна не згадати ще одну надзвичайно вагому й колоритну постать – **Станіслава Оріховського-Роксолана**.

Визначний публіцист, історик, філософ першої половини XVI ст. Станіслав Оріховський був одним із перших українських полемістів, якого сучасна медієвістика відносить до найвидатніших представників вченого світу тодішньої Європи та східнослов'янського Відродження. Прогресивність мислення цього учня та однодумця Мартіна Лютера⁵⁷ і Філіпа Меланхтона⁵⁸, друга таких відомих майстрів пензля доби Ренесансу, як Альбрехт Дюрер⁵⁹ та Лукас Кранах Старший⁶⁰, подекуди далеко випереджала ідеї його сучасників. Постійно пишаючись власною національною приналежністю, він не випадково і твори свої підписував подвійним прізвиськом – Оріховський-Русин або Оріховський-Роксолан, і де тільки міг, нагадував про своє українське походження.

Серед широких кіл видатних європейських гуманістів та культурно-освітніх і релігійних діячів талановитий оратор і поліглот за ґрунтовність знань, ерудицію, високу пафосність своїх творів зажив слави «русинського Демосфена» та «сучасного Цицерона». Спираючись на найкращі здобутки античності, творчо використовуючи спадщину Гомера, Платона, Аристотеля, Демосфена. Цицерона та ін., русин Оріховський стояв на сторожі інтересів українського народу і православної церкви, неодноразово виступаючи проти наклепів католицизму. Тексти 2-х промов публіциста «Про

⁵⁷ Мартін Лютер (1483-1546) – німецький богослов, ініціатор Реформації, його іменем названий один із напрямів протестантизму початку XVI ст. – лютеранство, перекладач Біблії німецькою мовою. Розроблена Лютером концепція «покликання» - Бог наділяє людину талантами та здібностями відповідно до визначеного для неї виду діяльності – у XVIII ст. буде поглиблена Григорієм Сковородою.

⁵⁸ Філіп Меланхтон (1497-1560) – німецький гуманіст-реформатор, теолог і педагог, сподвижник Мартіна Лютера.

⁵⁹ Альбрехт Дюрер (1471-1528) – німецький художник доби Ренесансу (вівтарні картини, портрети, гравюри, еклібриси), математик і теоретик мистецтва. Автор мистецьких трактатів, головні тези яких близькі до ідей Леонардо да Вінчі.

⁶⁰ Лукас Кранах Старший (1472-1553) – німецький художник (живописець і графік) епохи Відродження, прибічник ідей Реформації, друг Мартіна Лютера.

турецьку загрозу» (1543, 1544), трактатів «Про целібат» (1547), «Відступництво Риму»; 2 тексти – «Напучення королеві польському Сигізмунду II Августу» у двох книжках (1543, 1558), «Хроніка», у якій викладено 5 років з історії Польщі, панегірики, памфлети тощо користувалися великою популярністю у європейської спільноти, неодноразово перекладалися, а пізніше – перевидавалися⁶¹.

Для творчого доробку письменника характерний широкий і різноплановий ідейно-тематичний спектр суспільних питань, які неодноразово піднімали гуманісти доби Ренесансу. Так, проблему історичного розвитку та людини в ньому Станіслав Оріховський трактує не як промисел Божий, а як результат дій та вчинків конкретних осіб, які стають реальними творцями історії. Бог же може встановити справедливість на землі тільки спираючись на розумних людських істот, які йдуть шляхом розвитку науки та освіти з метою максимального самовдосконалення.

Освіту і науку український гуманіст вважав первинними у розвії держави і суспільства. «...пильную протягом усього життя, щоб серед твого почту завжди були чесні і вчені мужі...», – радить автор молодому королю Августу Ягелону у першій книзі «Напучення королеві...», – «...справжня мудрість і правдива наука тісно пов'язані з освіченістю [...] Таких людей у давнину називали філософами, бо вони такі знання давали королям, які потрібні їм були при правлінні і на яких тримається життя людей»⁶². Якою б талановитою від природи не була людина, вона не здатна принести велику користь суспільству без відповідної освіти і набутих знань. Тому, звертаючись далі до молодого правителя, Станіслав Оріховський закликає його максимально поширювати по всій державі відновлення «простих шкіл» як першого кроку до подальшого розвою країни: «Мова йде про школи і гімназії, оселі мудрості самої у держави; де їх нема – засновуй, де занепали – відновлюй. Хай навчається там підрастаюча молодь твоєї держави гуманності і мудрості»⁶³.

Пов'язуючи хід історичних процесів з розвитком науково-освітнього життя, Станіслав Оріховський,

⁶¹ Окреме видання творів С.Оріховського у перекладі українською мовою було здійснене на початку XXI ст.: Оріховський С. Твори. – К.: Дніпро, 2004. – 672 с.

⁶² Українська література XIV-XVI ст. ... - С.133.

⁶³ Там само. – С.134.

попри певну непослідовність своїх міркувань, закладав основи нової, світської історіографії, наповнюючи її ще й виразним національно-патріотичним змістом. У переважній більшості його творів простежується і політична, і етнічно-культурна самоідентифікація, про що писав ще І. Франко у дослідженні «Карпато-руське письменство XVII-XVIII вв.» (1900). Приділяючи у своїх творах увагу питанням держави і права, релігії і людини, людини та історії, національній приналежності особистості, пропагуючи ідею рівності народів, аналізуючи проблему правителя та його народу, розглядаючи питання відступництва католицької церкви чи будь-які інші, Станіслав Оріховський наповнює тексти історизмом і публіцистичною пристрасністю, посилює їх емоційний вплив за допомогою характерних стилевих елементів «плетіння слівес». Вже у ранніх творах («Відступництво Риму», «Хрещення рутенців») гуманіст веде полеміку з Ватиканом на високому професіональному рівні – вдається до філологічно-критичного методу: заперечуючи нападки католицьких теологів, спростовуючи їх звинувачення щодо православної церкви, він спирається на достовірні історичні джерела та факти. За таким же принципом Оріховський-Русин викриває королю Сигизмунду загарбницьку політику турецького султана Сулеймана («Про турецьку загрозу») ⁶⁴. Якщо логіка викладу, історичні паралелізи тощо підкреслювали науковий стильовий аспект у творах українського публіциста, то, скажімо, про поєднання античної образності, героїчної помпезності, високопарності із вишуканістю та почуттєвістю, нагромадження ампліфікаційних стилістичних конструкцій, висхідна градація плюс масштабність і географічна, і історична тощо максимально посилювали художність його творів.

Наприклад: *«О жалюгідне становище і даремна надія наша! О нікчемні твої турботи і плани, коли ганебний кінець матимуть; якщо засновані тобою права і закони, релігійні обряди, повага до Ісуса Христа, дякуючи тобі, збережені, нині нечистий Сулейман захоплює й нищить, бажаючи завести у Польщі магометанську державу. Він хоче, щоб ниці баши і слуги оттоманського роду святині наші*

⁶⁴ Див.: Українська література XIV-XVI ст. ... - С.98, 103-104.

грабували, вівтарі руйнували, могили предків нищили, дітей на очах у батьків, а дружин на очах у чоловіків безчестили, добро для несамотого султана у людей віднімали, назву і сам рід поляків прагнули викоринити і знищити» ⁶⁵, або: *«Бо як збереже королівське ім'я той, хто сповнений всіляких пороків і ступив туди немов до якоїсь прірви, коли до справ, сповнених сум'яття, тут додасться ще й страх? Хіба зможе розглядати на сеймі заплутані і безнадійні справи розтринькувач і гультай?»* ⁶⁶.

Цими та й багатьма іншими зразками художньо-публіцистичної стильової палітри Станіслав Оріховський ніби простягає руку Івану Вишенському, який незабаром візьметься за своє «Послання до єпископів».

Прогресивне значення патріотизму латиномовної літератури доби Ренесансу полягало у тому, що він сприяв формуванню і зміцненню національної свідомості русинів, виробленню певних вітчизняних історичних традицій, що вже на початку XVII ст. стане загальною тенденцією розвитку духовної культури України. Ренесансно-гуманістичні європейські традиції торували шлях до нових концепцій розвитку українського мистецтва слова. Як слушно зазначив медієвіст кінця XX ст. Валерій Шевчук, «Усе це була добре вироблена література зі своїми питомими рисами, яка значно вплинула на культурну переорієнтацію України на Європу і сприяла її виходу з консервативної ізоляваності» ⁶⁷.

⁶⁵ Там само. – С.97.

⁶⁶ Там само. – С.114.

⁶⁷ Шевчук В. Муза Роксоланська. Українська література XIV-XVII ст.: У 2-х кн. – Кн. I. – К.: Либідь, 2004. – С.45.

ДОДАТОК

Словник-коментатор до поеми С. Кленовича «Роксоланія».

Ав – 1) тут від Австер, південний вітер; 2) біблійне чоловіче ім'я, на івриті означає «батько»

Аверн, Аверно (гр. – озеро) – озеро в Італії. В античні часи вважалося входом в підземне царство бога Аїда.

Аврора (лат. – передсвітанковий вітерець) – римська богиня ранкової зорі і світанку, співвідноситься із грецькою богинею Еос. Дочка Сонця і Місяця, за іншою версією – дочка Сонця і Ночі. А. уявляли рожевотілою жінкою з довгим хвилястим волоссям, у світлому вбранні. Щоранку вона виїжджає на колісниці, оповіщаючи людей про схід Сонця.

Авсонія, Авзонія – Італія.

Авсон, Авзон – перший цар Італії, син Одиссея і Кірки (варіант: син Одиссея і Каліпсо). Від його імені виникла назва найдавнішого племені північно-західної Італії, а потім і назва країни.

Аквілон, Борей – бог північного вітру, син Астрая (Зоряного неба) й Еос (Ранкової зірки), брат вітрів Зефіра, Нота й Евра. Жив у Фракії, в печері, де панував холод і морок. Зображувався як сильний бородатий чоловік з довгим волоссям, що мав величезні крила.

Аоніди – наймення муз, яке походить від назви тої частини Бестії, де знаходився центр культу муз.

Аполлон – один з провідних богів Олімпу, син Зевса і Лето – богині нічної темряви. Первісно А. був покровителем світла, переможцем зла і носієм допомоги і порятунку. З часом складається уявлення про А. як про бога-войовника, сонячні стріли якого ототожнюються з золотими стрілами, що ними він уражає ворогів. Культ А. – покровителя мистецтв – більш пізнього походження. Бог сонячного світла стає втіленням моральної досконалості, покровителем музичного

таланту, що облагороджує пристрасті. Замість лука до рук А. потрапляє ліра, а сам він очолює муз – богинь поезії, мистецтва і науки. А. також вважається і богом передбачень: Зевс поклав на нього обов'язок відкривати людям майбутнє. В античному мистецтві А. традиційно зображувався високим, струнким і безвусим юнаком; його атрибути – ліра, лук, стріли, сагайдак, коротка хламида; голова, як правило, прикрашена вінком з лаврового дерева.

Аркадія – гірська місцевість в центральній частині Пелопоннесу, населена ахейцями. Була поетичним символом багатства та ідилічного побуту, фоном для опису пасторальних сюжетів.

Аскіс – шкіряний мішок. В тексті «Роксоланії» ймовірно йдеться про *Акіда*, сина бога Пана та німфи Сіметіси, коханого Галатеї, якого з ревнощів вбив Поліфем.

Астрая, Астрея – дочка Зевса і Феміди, богиня справедливості Діке (Діка), яка правила світом у золоту добу. Коли моральність людей занепадала, вона повернулася на небо. За одним із міфів, А. перетворилася на сузір'я Діви. Вік А. – у переносному значенні – щаслива пора.

Ахеронт – річка в підземному царстві Аїда, притока Стіксу. А. – син Сонця й Землі, який спочатку зрошував сонячну розкішну луку. За те, що напоїв титанів під час їх битви з богами, Зевс скинув його в Аїд.

Ахеронтові води – див.: *Ахеронт*.

Бастарди (итал.) – 1) гібрид від міжвидових та міжродових схрещень тварин; 2) у середньовічній Західній Європі – позашлюбні діти впливових осіб; 3) у поемі С. Кленович ймовірно мав на увазі одне із численних прадавніх сарматських племен – див.: *Сармати*.

Беллерофонтіві води – йдеться про Беллерофонта як сина Посейдона (за найдавнішими міфами). Очевидно, автор має на увазі ще один варіант легенди про джерело Гіппокрена такого ж походження (від удару копита крилатого коня), але в околицях Тройзену в Аргосі, куди Беллерофонт на Пегасі приїхав за нареченою. Див.: *Пегас*.

Борей – бог північного вітру, син Астрая (Зоряного неба) та Еос (Ранкової зірки), зять афінського царя Ерехтея, дочка якого народила йому крилатих дітей – бореадів Зета та Калаїда.

Борисфен – антична грецька назва Дніпра.

Вага – в прадавніх слов'янських мовах це слово було багатозначним і, окрім прямого, мало додаткові переносні значення: цінність, достоїнство, повага, звідки пішло чимало таких похідних слів, як важливий, відважний, зважитись на щось тощо. За найдавнішими язичницькими (поганськими) віруваннями Осінь, як четверту важливу пору року, створила для людей Земля – центральна складова триєдності Всесвіту, яка віками осмислювалася нашими предками як прародителька і мати-годувальниця усього живого, велика берегиня людства. Отже, ймовірно, у рядках «Прийде Вага, матір осені...» С. Кленович, маючи на увазі саме Матір-Землю, так по-синівськи висловлює до неї максимальну повагу та шанування. При цьому наголос у слові переносився в поемі на перший, кореневий склад.

Вакх – одне з імен грецького бога Діоніса (Бахуса).

Венера – первісно римська богиня садів, пізніше - богиня вроди і кохання, покровителька римлян, ототожнена з грецькою Афродітою.

Венерин пояс, пояс Афродіти – чарівний пояс богині, головний атрибут її привабливості та засіб спокуси. За античними міфами навіть Юнона (Гера) позичала його, щоб спокусити Зевса (Юпітера).

Вергілій Публій Марон (70 р. до н. е.) – найвидатніший римський поет-епік, автор героїчної поеми «Енеїда» - національного епосу римлян.

Вертуни (від. лат. – змінюю) – божество пір року та пов'язаних з ними природних змін.

Галатея – 1) морська німфа, дочка Нерея, уособлення спокійного вранішнього моря, покритого легким

білим серпанком. Г. покохала чабана Акіда, якого через ревності вбив син Посейдона та німфи Тооси кіклоп (циклоп) Поліфем; 2) жінка, на яку перетворилася прекрасна статуя, створена легендарним скульптором Пігмаліоном.

Гамадриади – німфи дерев. На відміну від дриад народжуються і вмирають разом із своїм деревом.

Гамаксобії – одне із рідко вживаних найменувань частини сарматських племен. «Заселяють Сарматію численні племена: венеде – по всій Венедській затоці; вище Дакії – певкіни і бастерни; по всьому березі Меотиди – язиги і роксолани; далі за ними в глибину країни – гамаксобії та скіфи-алани», – писав у II ст. н. е. Клавдій Птоломей, знаменитий астроном, математик і географ свого часу.

Ганімед – син троянського царя Троя і німфи Каллірої. За незвичайну вроду викрадений богами і поселений ними на Олімпі, де став улюбленцем Зевса. У пізніших міфах сам Зевс в образі орла викрадає Г. Щоб утішити його батька, Зевс подарував йому колісницю з кіньми, що не знали смерті. Г. зображувався прекрасним юнаком, часто з чашею вина, бо виконував на Олімпі роль виночерпця.

Геба – в грецькій міфології богиня юності, дочка Зевса і Гери, сестра Ареса. На Олімпі в палаці Зевса на бенкетах богів Г. мала обов'язки виночерпця, підносячи богам нектар і амброзію. Після освячення Геракла стала його олімпійською дружиною. Зображалася юною дівчиною у вінку з чашею у руці.

Геліке – 1) німфа; 2) дочка Лікаона, яку покохав Зевс, а Гера з ревності перетворила на ведмедицю. Зевс забрав її на небо в сузір'я Великої Ведмедиці.

Гелікон – гора на півдні Беотії в Греції, яка вважалася оселею Аполлона та його муз. Їх ще називали геліконідами, геліконськими богинями, геліконськими дівичами.

Геліконські богині, геліконські дівичі – див.: **Гелікон Гети** – фракійські племена, які проживали в нижній

течії Дунаю. Г. потрапляли в залежність від скіфів, македонців, галатів, в I ст. до н. е. були частиною дакської держави Бурбесті, пізніше увійшли до складу Римської імперії.

Гіганти – сини Геї та Урана, близький до богів рід велетнів. Г. повстали проти олімпійських богів, кидали на Олімп палаючі дерева і уламки скель. Жорстока боротьба тривала довго, доки на допомогу богам не прийшли кіклоп, сторуки велетні і Геракл. Г. були переможені і замкнені у підземному царстві.

Гіпноз, Гіпнос – бог, що уособлює сон. Син ночі, брат Танатоса (смерті), Г. владарював навіть над богами. Зображувався крилатим юнаком. Атрибути Г. – голівка маку і невеликий ріг.

Гомер – епічний поет-рапсод, зачинатель грецької і всієї європейської літератури, жив у 8 ст. до н. е. Автор епічних поем «Іліада» та «Одіссея». Вони складені гекзаметром, мова насичена іонійсько-еолійською лексикою, текст містить чимало чітких формул, що неодноразово повторюються. Поєми позначені красою вислову і багатством тропіки, драматизмом зображуваних сцен, природністю і реальністю відтвореного життя, винятковою спостережливістю та психологічною чутливістю автора.

Гори Менальські – за античними міфами в північній Аркадії (Греція) це було місце народження та перебування Пана.

Діана – у римській міфології богиня рослинності, ворожби й чаклування. Ототожнена з грецькою Артемідіою. Опікується полюванням, дітонародженням, покровителька диких звірів. Храм Д. розташовувався на Авентінському пагорбі, бо вона вважалася також захисницею плебеїв і рабів. У окремих містах культ Д. відправлявся з кривавими жертвами. Жерцем Д. міг бути лише раб.

Діана нічна – в метафоричному значенні синонім Місяця

Доріда – 1) дружина Нерей, мати нерейд; 2) невелика область в гірській частині Стародавньої Греції, яка складалася із кількох міст.

Еври – вітри.

Евр – один із чотирьох вітрів античної міфології (брат Борея, Зефіра та Нота). Ранковий вітер, спочатку східний, згодом – південно-східний, дме під час зимового повороту сонця.

Елліни – первісна назва північного грецького племені, перенесена згодом на всіх грекомовних, що протиставлялися варварам.

Ерихтонія – Афіни. Від імені Ерихтоній – в грецькій міфології один із перших царів Аттики, другий цар Афін після засновника міста Кекропа, народжений землею Геєю від Гефеста, мав напівзміїне, напівлюдське тіло.

Есонід – син Есона, тобто Ясон. Есон – син Кретея. Правив після його смерті в Іолку, поки брат по матері Пелій не забрав владу в свої руки, а самого Е. зробив простим городянином. Щоб перемогти Пелію, Ясон з аргонавтами здійснив героїчну подорож до Колхіди і повернув Греції Золоте руно.

Етна – діючий вулкан на о. Сицилія в Італії.

Ефір (гр. – *верхні шари повітря; небо*) – 1) грецький бог, уособлення верхнього променистого шару повітря, яким дихали боги. Пізніше – субстанція, яка заповнює небо (у Гомера та в гр. поезії), нематеріальна, неподільна, вічна – всеохоплюючий елемент всесвіту, світобудови (Аристотель); 2) узагальнена назва середовища, у якому поширюються радіохвилі; 3) органічна сполука – безбарвна летка рідина з характерним різким запахом.

Ехо – німфа, уособлення відлуння, яке розлягається горами та лісами. За одним із міфів, в Е. закохався Пан, але вона віддала серце Сатиру. За це Пан помстився Е.: її вбили скотарі. За іншим міфом, Е. закохалася в Наркиса, який був до неї байдужий, од страждань вона так висохла, що залишився тільки її голос. Існує також міф про те, що Гера розшукувала свого чоловіка, а Е. відвертала увагу богині своїми розмовами, за це Гера позбавила її розбірливої мови. Відтоді Е. може повторювати тільки закінчення почутих слів.

Єлисейські поля – здавна одна з головних магістралей у Парижі, на якій і зараз знаходиться резиденція французького президента – Єлисейський палац.

Зевс – у грецькій міфології верховний бог, брат і чоловік Гери, батько богів і людей, голова олімпійської родини богів. Його ім'я означає «чисте небо». Син Кроноса і Реї, належить до третього покоління богів, які повстали проти титанів. Подолавши титанів, З. правив світом, поступившись владою над морем Посейдону, а над підземним царством – Аїду. Основні атрибути З. – егіда і скипетр. У римлян З. ототожнювався з Юпітером.

Земля арголідська – область на півострові Пелопоннес. У С. Кленовича – Греція.

Зет – 1) син Зевса та Антіопи, могутній воїн та відважний мисливець. Разом із братом-близнюком Амфіоном правив у м. Фіви; 2) тут – один із бореадів – крилатих синів бога північного вітру Борея, брав участь у поході аргонавтів за Золотим руном.

Золоте руно – згідно грецьким міфам – хутро чудесного золотого барана, на якому врятувалися від жертвоприношення Гелла та Фрікс – діти Атаманта (сина Еола, царя Фесалії) та богині хмар Нефели. Під час втечі до Колхіди Гелла упала в море. На її честь ця частина моря була названа Геллеспонтом (наразі Дарданелли). Діставшись Колхіди, Фрікс приніс барана в жертву Зевсу як опікунові втікачів, а Золоте руно повісив у священному гаї Ареса, де його охороняв невсипущий дракон. Пізніше родич Фрікса Ясон здійснив із аргонавтами героїчну подорож, здобув і привіз Золоте руно до Греції в м. Іolk.

Іда – 1) гори (гірський масив) поблизу Трої, на яких пас отару Парис, коли три богині принесли до нього на суд золоте яблуко із саду Гесперид. Тут перебував і Зевс, коли втручався у хід Троянської війни; 2) гора на о. Крит, на якій, згідно з одним із міфологічних варіантів, народився Зевс.

Іди джсерела – див.: *Іда*.

Ікар – син Дедала. За одним із міфів, загинув, перетинаючи море на штучних крилах, які винайшов і змайстрував йому батько; за іншою версією - разом із батьком щасливо приземлився у царстві Кокала на Сицилії.

Іллірійці – так називали індонезійські племена (долмати, істри, лібурни, япіги, дардани), які в II тисячолітті до нашої ери проживали у Східній та Південно-Східній Європі, а пізніше заселили східне узбережжя Адріатики та деякі області Італії. Згодом в кінці I ст. до н. е. Іллірія була завойована і стала римською провінцією.

Калаїд, Калаїс – один із Бореадів, крилатих синів Борея. Брав участь у поході аргонавтів.

Камени – спочатку римські німфи, пізніше - богині поезії, науки, мистецтва, ототоженні з грецькими музами.

Кербер, Цербер – у грецькій міфології син Тіфона та Єхидни, страхітлива потвора. Пізніше у творах Вергілія та Овідія – величезний, жахливий триголовий пес зі зміїним хвостом та усіяним зміїними головами тулубом; охороняв вихід із Аїду (Еребу). В переносному значенні – лютий вартовий, охоронець, якого не обійти.

Кіклопи, Циклопи – у грецькій міфології сини Урана та Геї, могутні велетні-людоджери з одним оком посеред лоба, наділені надзвичайною силою. Уран ув'язнив їх в Аїді, а Зевс визволив, і вони допомагали йому у битві з титанами.

Кіркея (Кірка, Цірцея) – міфічна чарівниця, дочка Геліоса та Перси (Персеїди), сестра Еета, мешкала на острові Ееї, де вона обертала на тварин тих, хто потрапляв до неї. Така доля спіткала і супутників Одиссея, яких вона перетворила на свиней, але Одиссей змусив її повернути їм людську подобу завдяки чарівному зіллу, що дав Одиссеєві Гермес.

Кіфара – популярний у стародавній Греції музичний інструмент. Мав дерев'яний корпус, біля якого були дві трохи зігнуті стійки, які сполучалися вгорі перекладаиною. До корпуса кріпилися струни – від 4 до 12. На К. грали стоячи, тримаючи її перед собою.

К. разом із лірою вважалася інструментом Аполлона.

Клен – у слов'янській міфології – дерево бога-покровителя мистецтв, співців та музикантів. Вважали, що К. приносить щастя, є добрим і святим.

Кліо – одна з дев'яти муз, супутниць Аполлона, дочка Зевса і Мнемозіни. Спочатку, можливо, була музою героїчної пісні. У класичний період вважалася музою історії. Її постійний атрибут – сувій папірису або пергаменту.

Корідон – ім'я закоханого пастуха з твору Вергілія («Буколіки», 2 еклога).

Ксанф, Ксант – 1) епітет кількох героїв античної міфології; 2) в «Іліаді» Гомера – кінь Ахіллеса, який попереджає його та Гектора про загибель у Троянській війні. У поемі «Роксоланія» К. – бог річки Скаманрда, який прибув разом з іншими богами за наказом Зевса на велику раду під час Троянської війни (в гирлі р. Скаманрда у Троаді, Мала Азія, стоїть м. Ксанф); 3) за свідченням першого грецького історіографа Геродота, К. – ім'я грецького аристократа та простуватого філософа з о. Самос, рабом якого був легендарний античний байкар Езоп.

Купідон, Амур – бог кохання за римською міфологією, якому в грецькому епосі відповідає ім'я Ерос.

Лабіринт Дедалів – лабіринт, збудований Дедалом для критського царя Міноса поблизу Каносса. Споруда складалася з кількох тисяч кімнат, залів та службових приміщень. В Л. перебував Мінотавр. Тесеї виплутався з Л. за допомогою клубка ниток, який йому дала Аріадна.

Лібітіна – давньоіталійська богиня землі, із якої все народжується, до якої все повертається. Шанувалася як богиня садів і виноградників, а також як богиня смерті.

Ліей – за «Словником імен і назв» М. Довгалевського – епітет Вакха (Діоніса, Бахуса), тобто такий, що проганяє сум. Звідси – ліейське вино.

Ліра – струнний музичний інструмент. Виготовлявся

з панцира черепахи і рогів антилопи. На Л. грав Аполлон.

Люцина – одне з імен богині Юнони, покровительки шлюбу. Вшановувалася заміжніми римськими жінками як богиня-покровителька дітонародження і пологів. На честь Юнони-Л. щорічно 1 березня святкували жіноче свято – матроналії, у час якого матері з немовлятами йшли до храму богині, прикрашали його квітами і вимолювали благословення для своїх дітей. Після пологів жінки приносили Л. подячні жертви.

Марс – давньоіталійський бог, разом із Юпітером і Квіріном входив в трійку славетних богів Риму. Йому був присвячений перший місяць римського року – березень. Вважався богом родючості, дикої природи, засновником і правителем Риму. Ототожнювався з Археєм і став богом війни. Йому присвячено у Римі місце військових оглядів – Марсове поле, на якому спорудили храм. Атрибутами М. були щит і спис. Щит вважався символом непереможності Риму.

Меотійське море – Азовське море.

Меркурій – римський бог торгівлі, купців і прибутку. Ототожнювався з Гермесом.

Мнемозина, Мнемосіна (гр. – *спогад*) – одна із титанід, дочка Урана та Геї, богиня пам'яті, мати народжених від Зевса 9 муз.

Мнемозинині дочки камени – див.: **Камени; Музи**.

Музи – дочки Зевса і Мнемозини, богині поезії, мистецтв і наук. Жили на вершинах беотійських гір Гелікон і Парнас. Спочатку їх кількість була невизначена, у пізніші часи їх стало дев'ять і кожна з них сприяла певному мистецтву: Кліо – муза історії, Евтерпа – муза ліричної поезії, Талія – муза комедії, Мельпомена – муза трагедії, Терпсихора – муза танців, Ерато – муза любовної поезії, Полігімнія – муза гімнів, Уранія – муза астрономії, Каліопа – муза епосу. М. супроводжували Аполлона, якого називали Музагетом. У Римі М. називали Каменами.

Небо арктойське – північне небо.

Нептун – один із римських богів, пов'язаних з водою. Ототожнювався з грецьким богом Посейдоном. Вважався покровителем коней і кінних змагань. Як морський бог, шанувався моряками і людьми, які вирушали у плавання.

Нереїди – морські німфи, доньки морського бога Нерея й Доріди. Найвідомішими з них були Амфітрита – дружина Посейдона і Фетіда – мати Ахілла.

Нерей – морський бог, який уособлював спокійне море. Син Понта та Геї, батько нереїд, вважався мудрим і справедливим морським дідом, покровителем моряків, був наділений дарами віщування та перевтілення. Проживав з дочками-нереїдами у срібному гроті в глибинах Егейського моря. Найчастіше Н. зображували величавим старцем верхи на тритоні з водоростями замість борода, волосся та повік і з великим тризубцем у руках.

Нерея дочка – див.: **Нереїди**

Німфи – у грецькій міфології божества природи. Розрізняють Н. річок, морів, джерел (океаніди, нереїди, наяди), Н. озер та боліт – лімнади, Н. гір – орестіади, Н. гаїв – альсеїди, Н. дерев та їх окремих порід – дріади. Деякі Н. смертні. Основними вважалися водяні німфи. Деякі Н. мають антропоморфний вигляд – наприклад, Каліпсо. Від шлюбів Н. та богів народжуються герої. Відзначаються довголіттям, безсмертям, вони лікували і передбачали майбутнє, володіли таємницею життя і смерті.

Обора – скотарник, спеціально огорожене місце для утримання худоби.

Орифія, Оритія – дочка афінського царя Ерехтея, яку викрав бог північного вітру Борей. О. народила від нього Бореадів, а також дочок Клеопатру та Хіону.

Орк – римський бог смерті, який доправляв тіні померлих у підземне царство. Ототожнювався з грецьким Аїдом (Плутоном). Іноді означав саме царство мертвих.

Пан – син Гермеса та німфи Дріопи (інші варіанти: Гермеса

і Калісто, Гермеса та Пенелопи, Зевса та Пенелопи). «Козлоногий бог» лісів, отар, пастухів, пасічників, мисливців і рибалок, а пізніше - і всієї природи. Згідно міфів П. народився напівлюдиною-напівцапом – від землі до пояса покритий шерстю, з копитами замість ніг та хвостом, а від пояса – людської подобі, але з кривим носом, ріжками і бородою. Коли злякана мати-породілля кинула немовля, Гермес відніс його на Олімп, де вигляд дитини насмішив усіх богів. Тому й дали йому ім'я Пан (від гр. – «все»). Інша версія походження імені від індоєвропейського кореня «паус»

– «робити родючим». Надалі з місцевого божества П. перетворюється на одного із супутників Діоніса разом із сатирами та силенами. Вважалося, що П. бродить горами та лісами, танцює з німфами і грає на власноруч зробленій з очерету семитрубчастій сопілці (сиринзі). Давня римська міфологія ототожнювала П. з Фавном. Священними деревами П. вважалися дуб та сосна.

Парнас – гірський масив в Фокіді. В грецькій міфології – місце, де жили Аполлон і музи. Біля підніжжя П. знаходились Дельфійський оракул і храм Аполлона.

Пегас – за грецькою міфологією чарівний крилатий кінь, якого народила Медуза від Посейдона. Він з'явився на світ з океанських глибин із крапель крові горгони Медузи, яку убив Персей. П. піднявся на Олімп і прислужував там Зевсові, поставляючи йому громи та блискавки. За іншими міфами, боги подарували П. герою Беллерофонту, який убив Химеру, що спустошувала країну. На вершині гори Гелікон від удару копита П. з'явилося чарівне джерело Гіппокрена («коняче джерело»), з якого пили музи і яке давало натхнення поетам.

Пієриди священні – музи. Означенням «священні» автор підкреслює, що йдеться саме про покровительок мистецтв, а не про дочок царя Пієра. Див.: **Пієриди**.

Пієриди, Пієрійські музи – 9 дочок македонського царя Пієра, який назвав їх іменами 9 муз. П. викликали на змагання у співах самих 9 муз (тезок), програли і були перетворені на сорок. Але поети частенько ототожнювали їх із музами, оскільки останні, згідно з міфом, часто любили спочивати на горі Пієрій.

Плектр, медіатор (від лат. - посередник) – пластинка з пластмаси, дерева, металу, твердої шкіри, за допомогою якої видобувають звуки на щипкових інструментах (домрі, мандоліні тощо).

Плутон – володар підземного світу і царства мертвих, син Крона і Реї, брат Зевса, Посейдона і Деметри. Весь світ був поділений між трьома братами, і П. випало володіти підземним царством. Тому він вважався божеством підземних скарбів і родючості, посилав людям урожай із земних надр. Зображення П. схожі на зображення Зевса – це могутній, цілком зрілий чоловік, який сидить на троні з двозубцем або жезлом в руці. Біля ніг його, зазвичай, лежить Цербер.

Поліфем – син Посейдона та німфи Тооси, кіклоп (одноокий велет-потвора). Згідно античному епосу був вівчарем. Гомер змалював П. людоджером надзвичайно лютої вдачі. Мудрий Одісей перехитрив кіклопа (циклопа), напоївши його вином і випаливши його єдине око.

Понт Евксинський – Чорне море.

Прометей (гр. – той, що передбачає, віщун) – у грецькій міфології син титана, двоюрідний брат Зевса. Мати П. – океаніда Клемна, за іншим варіантом – богиня правосуддя Феміда, або океаніда Асія.

Псих – очевидно, якийсь із проміжних вітрів, як Ав.

Руна колхідські – див.: *Золоте руно*.

Сармати – кочові іраномовні племена, споріднені із скіфами. З III ст. до н. е. проживали в степах Північного Причорномор'я. До сарматських племен відносять аланів, роксоланів, язиків та ін.

Сатири – у грецькій міфології демони родючості, разом із силенами входили до почту Діонісія. Вкриті довгим волоссям, мають кінські копита і хвости, але тіло і голова такі, як у людей. Закохуються у німф та менад, любляють вино і бійки, їхні атрибути – флейта та посуд для вина. З часом їм надали людської подоби: від тваринної зовнішності залишився тільки кінський хвіст.

Сатурн – римський бог землеробства, врожаю, батько Юпітера, ототожнювався з грецьким Кроносом.

Семела (з фригійської – земля) – ліванська царівна, дочка Кадма, мати Діоніса, якій ревнива Гера порадила побачити Зевса не в людській, а в божественній іпостасі. Зевс виконав прохання С. і спалив свою кохану блискавками та вогнем, але встиг порятувати їх недоношеного сина Діоніса та доносити плід у власному стегні.

Семелин синок – Діоніс.

Сенат – 1) у Стародавньому Римі – особиста рада царя, потім – орган, який керував внутрішніми і зовнішніми справами Римської республіки; в часи імперії рішення С. затверджував лише імператор; 2) наразі у багатьох країнах – назва вищої палати парламенту (США, Франція).

Сільван (з лат. – ліс) – давній італійський лісовий бог, що ототожнювався з латинським Фавном або з грецьким Паном, покровитель тварин та отар. Вважали охоронцем будинку і маєтку. Зображувався у селянському одязі, з серпом і плодами. Посвяченими йому тваринами були коза, собака, гадюка.

Скіфія – велика частина Північного Причорномор'я, де з VII ст. до н. е. по III ст. н. е. проживали войовничі іраномовні племена – скіфи (скити), займаючись скотарством, землеробством, торгівлею. У III-II ст. до н. е. скіфів витіснили сармати, проте скіфська держава у Криму існувала до III ст. н. е., була знищена готами.

Стентор – грецький воїн, який брав участь у Троянській війні. Мав голос надзвичайної сили, яка дорівнювала силі голосів півсотні воїнів. Загинув, коли вирішив позмагатися у силі голосу із вісником богів Гермесом. Вислів «стенторів голос» вживався для характеристики дужого та дзвінкого людського голосу.

Стікс (гр. – ненавиджу, жахаюся) – одна з річок в Аїді, яка сім разів обтікала підземне царство. Через С. Харон перевозив душі померлих до Аїду. За античними міфами, німфа С. – дочка Океану та Тетії, уособлення мороку та смертельного жаху.

Талія – муза комедії. Зображували у подоби дівчини у легкому одязі, з маскою комедії у лівій руці, з чабанським києм (іноді з бубном) у правій руці і у вінку з плюща.

Тартар – один із перших чотирьох богів. Від Т. Гея народила Тіфона і Єхидну. За уявленнями греків, Т. – темна безодня, розміщена під Аїдом, оточена потрійним шаром мороку і мідною стіною з ворітьми, поставленими Посейдоном. У Т. Зевс ув'язнив Кроноса і переможених титанів, яких охороняли сторуки велети. У Т. – помешкання Ночі. Пізніше під Т. почали розуміти віддалене місце Аїда, де карають грішників.

Титан – тут одне з імен бога сонця Геліоса.

Титани – у грецькій міфології боги першого покоління, народжені землею Геєю і небом Ураном; серед них шість братів: Океан, Кой, Крій, Гіперон, Япет, Кронос, а також шість сестер-титанід: Течія, Феба, Мнемозина, Теція, Феміда, Рея. За намовою Геї, Т. повстали проти свого батька Урана й утвердили владу молодшого брата Кроноса, якого згодом скинув Зевс. Після повалення влади Кроноса Т. повстали проти нових богів-олімпійців, але після десятирічної війни зазнали поразки від кіклопів і сторуких велетів, яких Зевс прикликав на допомогу, і були скинуті в Тартар.

Тринакрія, острів – міфічна назва о. Сіцилія. За античними легендами на Т. дочки бога сонця Геліоса (Феба) випасали його худобу.

Троя фригійська – Фригією називали країну в північно-західній частині Малої Азії, на північно-західному узбережжі якої знаходилося легендарне місто Троя, назва якого виникла від імені володаря Троя та його сина Іла. Там відбувалася міфічна Троянська війна.

Уліс – латинський варіант імені Одиссея.

Фавн – римський бог лісів і ланів, опікувався худобою, чабанами, пастухами; син Піка і Помни, батько Латина. Подібно до Пана, полохає мандрівників у лісах, заходить до людського житла, щоб порушити сон людей. Піклується про родючість землі, може

передбачати майбутнє. У жертву Ф. приносили козлів, молоко і вино. Зображували у подоби молодого хлопця з цапиними рогами і вухами.

Фавоній – теплий західний вітер.

Фалерн – за «Словником імен і назв» М. Довгалецького, один із кращих сортів вин у тодішній Італії. Вироблялося вино у фалерському маєтку Північно-Східної Кампанії, звідси його назва.

Фама (лат. – *поговор*) – сестра титанів, породжена богинею Ніч, уособлення лихослів'я, поговору, лихих чуток.

Феб – латинський варіант імені Аполлона як божества світла.

Феміда – у грецькій міфології богиня правосуддя, дочка Урана і Геї, титаніда, друга дружина Зевса, мати гір та мойр. Зображувалася з пов'язкою на очах, з рогом достатку і терезами в руках.

Форк, Фоос (Тоос, Форка, Форкій, Форкіс, Форкін) – морське божество. Син змії Геї та моря Понта, брат Нерея, Тавманта, Еврїбії та Кето. Від шлюбу Ф. із сестрою Кето народилися різні чудовиська: горгони, Єхидна, дракон Ладон, який охороняв золоті яблука в саду Гесперид.

Церера – давньоримська богиня продуктивних сил землі, росту та визрівання зела, а також підземного світу, яка могла насилати на людей божевілля. Пізніші античні легенди ототожнюють Ц. із грецькою богинею родючості Деметрою, називають її дочкою Сатурна та Реї, сестрою Юпітера і матір'ю Прозерпіни. Змінюється і характеристика значимості Церери. Її називають покровителькою корисних для людини городніх рослин, а також богинею материнства та шлюбу, охоронницею сільських общин, захисницею їх врожаю від грабіжників.

Юнітер – у римській міфології бог неба, денного світла, грому, цар богів.

Янус – одне з найдавніших італійських божеств. Бог будь-

якого початку: першого місяця року, першого дня будь-якого місяця, початку життя людини. Зображувався людиною з двома обличчями, з яких одне вважалося зверненим у минуле, а друге – у майбутнє. Атрибути Я – ключі і палиця.

Яфет – один із трьох синів біблійного героя Ноя (Старий Завіт), вважався найсправедливішим, був відомий ще й під ім'ям Яфис. Після закінчення легендарного «всесвітнього потопу» Ной розподілив між дітьми землі. До яфетидів, потомків Яфета, як правило, зараховують народи Європи та північно-східної Азії. Вперше приналежність русичів до загальноєвропейської спільноти підкреслюється у «Повісті врем'яних літ», де вже у вступній частині літопису вони названі «Яфетовими онуками» для підкреслення рівноправності Київської Русі серед інших держав і народів. С. Кленович у своїй поемі, представляючи Заходу рідну країну, продовжує сповідувати цю патріотичну тенденцію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барвінський О. Огляд історії україно-руської літератури до кінця 18 ст. – Львів, 1901.
2. Білецький О. Хрестоматія давньої української літератури: До кінця XVIII ст. – К., 1967.
3. Будовниц И. Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы до XVIII века. – М., 1962.
4. Возняк М. Історія української літератури: В 2-х кн. Кн. 1.– Львів, 1992. – С.250-285.
5. Гнатюк О. До переоцінки літературного процесу XV-XVIII ст. // Європейське Відродження та українська література XIV-XVIII ст.: Збірник праць. – К., 1993. — С.237-265.
6. Грушевський М. Історія України. – К.-Львів, 1913. – С.139-182.
7. Грушевський М. Історія української літератури. – Т.1-6. – К., 1993-1996.
8. Гузар З. Юрій Дрогобич – поет // Жовтень. – 1984. – №1. – С.135.
9. Давня українська література: Хрестоматія / За ред. М.Сулими. – К., 1992.
10. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т.1. – К., 1992. – С.80-113.
11. Дорошкевич В. Новолатинская поэзия Белоруссии и Литвы: Первая половина XVI в. – Минск, 1979.
12. Древнерусская литература в исследованиях: Хрестоматия. – М., 1986.
13. Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995. – С.63-275.
14. Зілинський О. Духова генеза першого українського Відродження // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.: Зб. праць. – К., 1993. – С. 276-299.
15. Золоте слово: Хрестоматія літератури України-Русі епохи Середньовіччя (IX-XV ст.): У 2-х кн.. — Кн. 1, 2. — К., 2002.
16. Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич. – К., 1972.
17. Кравців Б. Ренесанс і гуманізм на Україні // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.: Зб. праць. – К., 1993. – С.300-318.

18. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994.
19. Микитась В. Українська література XIV-XVI ст. // Українська література XIV-XVI ст. – К., 1989. – С.5-12.
20. Наливайко Д. Искусство: направления, течения, стили. – К., 1981.
21. Наливайко Д. Спільність і своєрідність: Українська література в контексті європейського літературного процесу. – К., 1988.
22. Наливайко Д. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI-XVIII ст. ... – С.161-185.
23. Нічик В., Литвинов В., Стратій Я. Гуманістичні і реформаторські ідеї на Україні (XVI- поч. XVII ст.). – К., 1990.
24. Нудьга Г. На літературних шляхах: Дослідження, пошуки, знахідки. — К., 1990. — С.134-235.
25. Пахльовська О. Українсько-італійські літературні зв'язки XV-XX ст. – К., 1990. – С.40-50.
26. Пелешенко Ю. З творчості та діяльності Григорія Цамблака // Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури: Зб. праць. – К., 1984. – С.21-38.
27. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (деякі аспекти дослідження) // Слово і час. – 2001. — №4. – С.39-43.
28. Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. - К., 2004.
29. Радишевський Р. Польськомовна українська поезія кін. XVI – поч. XVIII ст. — К., 1996.
30. Радишевський Р. Українсько-польські літературні зв'язки XVI-XVIII ст. (деякі підсумки і перспективи дослідження) // Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури: Збірник праць. – К., 1984. - С.186-205.
31. Савчук О. «Павло, котрого вчений гурт іменує солодким словом Русин» // Слово і час. – 1995. — №2. – С.56-60.
32. Савчук О. Поет-гуманіст Павло Русин з Кросна // Європейське Відродження... – С.151-159.
33. Сінкевич О. Моральні шукання С.Ф.Кленовича в контексті суспільної думки XVI ст. // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і реформації: Зб. наук. праць. — К., 1991. — С.193-213.
34. Українська поезія XVI ст. – К., 1987.
35. Українські письменники: Біо-бібліографічний словник: У 5-и т. – К., 1963. – Т.І.
36. Філософія Відродження на Україні. — К., 1990.
37. Циганок О. З історії латинських літературних впливів в українському письменстві XVI-XVIII в. – К., 1999. — С. 23-47.
38. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – С.193-194, 205-212, 304-305.
39. Шалата М. Юрій Дрогобич і його доба. – Львів, 2000.
40. Шевчук В. За темною завісою: Роздуми про українську літературу XIII – II пол. XV ст. // Золоті ворота. – 1991. — №1. – С.104-110.
41. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. – Кн. I: Ренесанс. Раннє бароко. – К., 2004. – С.44-49.
42. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. – Кн. I: Ренесанс. Раннє бароко. – К., 2004. – С.65-83, 123-175, 190-200, 216-229, 264-267, 330-346.
43. Шевчук В. Співець Роксоланії // Шевчук В. Дорога... – С.56-67.
44. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. — К., 2002. — С.157-188.
45. Яременко В. Українська поезія XVI ст. // Українська поезія XVI ст. – К., 1987. – С.5-34.
46. Яременко П. До джерел давньоукраїнського гуманізму // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і реформації... — С.10-25.
47. Яцимирский А. Григорий Цамблак. – 1904.

Навчальний посібник

Ірина Савченко
Оксана Кобелецька

**ДАВНЯ УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА:
Литовська доба та доба Ренесансу**

Посібник для студентів-філологів

Художнє оформлення та верстка - Тищук І.А.

Підписано до друку 9.09.15. Формат 60x84/16. Папір
офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Умов.друк.арк. 13,2. Обл. видав. арк. 9.

Наклад 300 прим. Зам. №0251

Віддруковано з оригіналів.

